TİB
TÜM İKTİSATÇILAR BİRLİĞİ
YAYINLARI NO: 18

EMPERYALİZMİN ÇUKUROVA'YA GİRİŞİ

bülent varlık

Yabancı sermayenin Çukurova'ya girişi/Ticaretin gelişmesi/İlk yabancı sermaye yatırımları/tarımsal yapıdaki değişmeler/Sanayiin kurulması/Madenlerde yabancı etkinliği/Emperyalizmin çıkarlarını koruyan kurumlar/İşçi sınıfının doğuşu-Tarım ve sanayi proletaryası

EMPERYALİZMİN ÇUKUROVA'YA GİRİŞİ

Bülent VARLIK

TÜM İKTİSATÇILAR BİRLİĞİ YAYINLARI
No 18

Kapak Düzeni Ümit GÜNDÜÇ

BİRİNCİ BASKI

Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları
Karanfil Sokak 14/10
Kızılay/Ankara

Şafak Matbaası/Ankara Temmuz - 1977

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 5

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZM VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

I — SÖMÜRGECİLİK VE KAPİTALİZM 9
1. Sömürgecilik 9
2. Rekabetçi Kapitalizm ve Emperyalizm 11

II — OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DURUMU 15
1. 20. Yüzyıla Girerken 15
2. 20. Yüzyılın Başında İmparatorluğun Durumu 19

İKİNCİ BÖLÜM

ÇUKUROVA'DA KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ

I — ULAŞIM 25
1. İlk Girişimler 25
2. Demiryollarının Gelişimi 27
A. Adana - Mersin Demiryolu 27
B. Bağdat Demiryolu 30
3. Karayollarının Durumu 31
4. Deniz Ulaştırmacılığı 32

II — TİCARET 33
1. İhracat 34
2. İthalât 36
3. Ticaret Alanındaki Yabancı Şirketler 38

III — TARIMDA KAPİTALİST İLİŞKİLERİN GELİŞİMİ 41
1. Çukurova'da Tarımın Gelişmesinin Ana Hatları 41
2. Toprak Dağılımı 45

3. Tarımsal Krediler 46
4. Tarımda Makinalaşma 47
5. Tarımsal Üretim ... 50
A. Pamuk Üretimi 50
B. Tütün Üretimi ... 56
C. Meşe Palamutu Üretimi 57
D. Tahıllar 58

IV — SANAYİİN GELİŞMESİ 59
1. Pamuk İşleme ve Dokuma Sanayii 59
2. Yağ Sanayii 61
3. Çukurova'daki Sanayiin Genel Bir Dedirmesi 62

V — MADENLER VE MİNERALLERDE YABANCI ETKİNLİĞİ 63
1. Tuz Üretimi 64

VI — ÇUKUROVADA EMPERYALİZMİN ÇIKARLARINI KORUYAN KURUMLAR 67
1. Öğrenim Kurumları 67
2. Resmi Kurumlar 68
3. Bankalar ... 69
4. Duyun-u Umumiye ve Reji İdareleri 70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL YAPIDAKİ DEĞİŞMELER

I — SOSYAL YAPIDAKİ DEĞİŞMELER 73
1. Şehirleşme 73
2. Tarım İşçileri 74
3. Sanayi İşçileri 76
4. Halk Hareketleri... 77

SONUÇ 78

AÇIKLAMALAR 79

KAYNAKLAR 84

SUNUŞ

Karşılaştığımız olguların somut çözümlemelerinin yapılabilmesi, bu olguların tarihsel süreç içinde aldıkları konumların incelenmesi ile ve yine bu olguların diğer olgularla olan ilişkilerinin gözlemlenmesi ile gerçekleşebilir. Lenin'in deyişiyle ;

> «Sosyal bilimler söz konusu olduğunda, soruna doğru yaklaşma alışkanlığını elde etmenin, ayrıntılar yığınının ya da karşıt düşüncelerin büyük ayrılıkları arasında kaybolmamanın ve en önemlisi, **sorunu bilimsel bir şekilde incelemenin** en güvenilir yolu, sorunun genel tarihsel gelişimini gözden uzak tutmamak, yani olayların tarih içerisinde nasıl ortaya çıktıklarını ve bu olayların gelişiminin başlıca aşamalarının neler olduğunu araştırmak ve sorunun gelişimini, ne duruma gelmiş olduğunu bu açıdan incelemektir.» (1)

Bu temel ilkeden hareketle ve Türkiye'de kapitalizmin gelişimini, bugün emperyalist - kapitalist sistem içerisinde yer alan Türkiye'nin nasıl geri bıraktırılmış bir ülke haline geldiğini araştıranlara yardımcı olmak amacıyla hazırlanan **«Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi»** aynı zamanda, uzun erimde tamamlanacak olan bir çalışmanın ; **«Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi»** nin

«19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması»'ndan sonra gelen ikinci parçasını oluşturmaktadır.

Bir niteliğinden dolayı, **«Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi»** betimleyici bir çalışmadır. Bir başka deyişle gerek sömürgecilik, kapitalizmin ve emperyalizm gerekse Osmanlı toplumunun tarihsel süreç içindeki gelişimi üzerinde teorik düzeyde durulmamış, bunun yerine bol istatistiki veriler ile bir bölgede kapitalizmin gelişimine ilişkin bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra, genel olarak 1850 - 1914 yılları çalışmanın kapsamına girmiştir.

Sınırlanılan döneme ilişkin verilerin çok az oluşu ve arap harfleri ile yazılmış kaynakların da bu az sayıdaki verilerin önemli bir bölümünü oluşturması nedeniyle verilerin derlenmesinde zorluk çekilmiş, bazı eksiklikler olmuştur.

Hem çalışmanın betimleyici olma niteliği, hem de yukarıda belirtilen eksiklikler nedeni ile, çalışmanın bazı yönleri yetersiz kalmıştır. Ancak, Çukurova'ya ; bu bölgede kapitalist ilişkilerin kurulmasına ve gelişmesinin incelenmesine yönelik ilk çalışmalardan biri olması nedeni ile, kitabın yararlı olacağına inanıyoruz.

TÜM İKTİSATÇILAR BİRLİĞİ

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZM VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

I — SÖMÜRGECİLİK VE KAPİTALİZM

Türkiye'ye ve onun bir bölgesi olan Çukurova'ya emperyalizmin girişinin incelenebilmesi için, önce ana hatları ile ve kısaca da olsa genel olarak sömürgeciliğin ve ona bağlı olarak kapitalizmin gelişim çizgisinin incelenmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu ilkeden hareket ederek, çalışmanın giriş bölümünde sömürgecilik ve kapitalizm üzerine özet bilgi vermeğe çalışacağız.

1. SÖMÜRGECİLİK

1450'lerden sonra Avrupa'da denizciliğin gelişmesi, Amerika'nın keşfi, deniz yolundan Hindistan'a ulaşılması ve bu ülkelerin, üretici güçlerinin gelişim düzeyinin Avrupa ülkelerininkine oranla geri olması nedeniyle, sömürge haline gelmesi, Avrupa'da önemli değişiklikleri yol açtı. Sömürgelerle olan ticaretin artması ve sömürgelerin büyük çapta bir tüketim alanı haline gelmesi çözülmekte olan feodal toplumdaki devrimci gücün ; burjuvazinin güçlenmesini hızlandırdı. Yeni pazarların açılması ile,

eski derebeylik ya da lonca sanayi üretimi gittikçe genişleyen ihtiyaçlara cevap veremez oldu. Bu eski üretim tarzının yerini manüfaktür aldı... Ama pazarlar durmadan genişliyordu, talep durmadan artıyordu. Bu sefer manüfaktür de yetersiz hale gelmişti. O zaman, buhar gücü ve makina, sanayi üretimini büyük bir değişikliğe uğrattı. Manüfaktürün yerini büyük sanayi aldı...» (2)

Sanayi devrimi sonucu kapitalizmin belirgin olarak ortaya çıkmasıyla dünya pazarı da doğdu. Üretim ve tüketim evrensel bir nitelik aldı. Sürekli olarak gelişen sermaye - yoğun bir teknolojiye sahip olan ülkeler, sömürgeleri mala boğdular ve oralardan bol miktarda gereksinim duydukları hammaddeler aldılar. Artık sömürgecilik ve kapitalızm (daha sonra da emperyalizm) bir anlamda içiçe geçmiş durumdadır. Marx'ın belirttiği gibi, rekabetçi kapitalizm döneminde,

«Yeni sanayiler, kendi ülkelerinden sağlanan ana maddeleri değil en uzak yerlerden gelmiş olan ana maddeleri kullanmaktadırlar. Bu sanayilerin ortaya koyduğu ürünler de sadece, bu sanayilerin bulunduğu ülkelerde değil, yeryüzünün her köşesinde kullanılmaktadır.» (3)

Alıntıdan da anlaşılacağı gibi, rekabetçi kapitalizm döneminde mal ihracı esastır. Ancak, bu aynı dönemde sermaye ihracının yapılmadığı sonucunu getirmez. Hatta, rekabetçi kapitalizm döneminde sermaye ihracının yapılması bir zorunluluktur. Bu dönemde yapılan sermaye ihracı genel olarak ilk madde kaynaklarına ve hizmetler kesimine yöneliktir.

Sömürgeci ülke, sömürüsünü devam ettirebilmek

için, girdiği ülkede kendisine rakip olabilecek tüm alanları, sermaye - yoğun yöntemler yoluyla ürettiği malları ucuz fiatla pazara sürerek çökertir ; sömürülen ülkenin iç dinamiği ile gelişen alanlarını ortadan kaldırır. Ancak yine, aynı sömürgeci ülke, sömürüsünü güçlendirmek için, sömürgesinde yeni bir yapı kurar. Sömürgesindeki bazı alanları geliştirir, bu alanlarda o gün geçerlikte olan teknolojiyi kullanır ya da kullandırır. (4)

Gelişme asla tek yönlü değildir. Aynı süreç, ülkenin iç dinamiği, kapitalizm yani dış dinamik tarafından yönlendirilmiş olsa da gelişimini sürdürür. Marx, Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğini incelerken bu durumu şöyle açıklar

> «İngiliz manüfaktür oligarşisinin, Hindistan'a demiryolu yapmak istemesinin, kendisi için gerekli olan pamuğu ve öteki temel maddeleri daha ucuza sağlamak amacından doğduğunu biliyorum. Ama, demiri ve kömürü olan bir ülkeye, taşıt aracı olarak makinaları soktuğunuz zaman, makinanın başka sanayi alanlarına girmesinin önüne geçemezsiniz. Geniş bir ülkede, demiryollarının bakımını sağlayabilmek istiyorsanız, demiryolu ulaşımının her an gerektirdiği ihtiyaçları karşılamak için gerekli olan bütün öteki sanayi araç ve süreçlerini de bu ülkeye getirmeniz zorunludur. Bundan ötürü, demiryollarıyla doğrudan doğruya ilişkisi olmayan sanayi kollarına da makinaların uygulanması konusunda gelişme görülür.» (5)

2. REKABETÇİ KAPİTALİZM VE EMPERYALİZM

Feodalizmin bağrından doğan ve sürekli ve kesiksiz bir bütün oluşu açısından bir genişletilmiş yeniden -

üretim süreci olan kapitalizmde (6) genel sorun kârdır. Kapitalizmin her iki aşamasında da, kârın en yüksek tutulabilmesi için iki yol vardır :

1 — Fiatları artırmak,

2 — Maliyeti düşürmek.

Serbest ticaret ve serbest rekabet ilkelerinin geçerlikte olduğu aşamada yani, rekabetçi kapitalizmde,

> «Ekonomide tekelci bir yapı olmadığı için fiatlar genel bir düzeyde belirlenmektedir, dolayısıyla maliyetlerin düşürülmesi girdi fiatlarının düşürülmesi ile (değerlerinin altında fiatlarla satın almak) mümkün değildir. Satış fiatlarını belirlemek ise olanaksızdır. Fiatlar kapitalistlerin isteklerinin ve kontrollerinin dışında oluşurlar ve genel anlamda bir malın değeri onun fiatına eşittir, yani mallar değerlerinde fiatlara dönüşürler. O halde kârı artırmanın, yani maliyetleri düşürmenin tek yolu vardır Üretim teknolojisini geliştirmek. Artık - değer sömürüsünü artırmak, üretici güçlerin gelişimini alabildiğine desteklemek.» (7)

Kısacası, rekabetçi dönemde, kapitalistler en fazla kârı yapmak için sürekli olarak teknolojik gelişimi sağlamak ve aynı süreç içinde her teknolojik gelişim sonucu artan üretimi tüketebilmek için yeni pazarlar bulmak zorundadırlar.

Ancak, bu teknolojik gelişim kaçınılmaz olarak kendi zıttını da yaratmakta, beraberinde tekelciliği getirmektir. Teknolojik gelişim ile emeğin üretkenliği artmakta ve bu ileri (sermaye - yoğun) teknolojiye sahip olan kapitalistler daha fazla artık - değer sağlayarak di-

ğerlerine oranla piyasada daha güçlü olmaktadırlar. Ayrıca, bu kapitalistler çeşitli yollarla malî kurumlar olan bankalar ile de işbirliğine girişebilmektedir. Bir başka deyişle, ileri teknolojiye sahip olan kapitalistler yeni yatırımlar yapmak için gerekli olan artık-değeri daha çabuk ve daha fazla elde edebilmektedirler. Böylece,

> «Daha hızlı sermaye birikimi ve onunla elele giden teknik devrimler, temerküz (yoğunlaşma) sürecini önemli bir aşama daha ileriye götürmüş oluyordu. Bu, iki düzeyde gerçekleşen bir temerküz olayıydı. Önce, üretim-birimi düzeyinde bir temerküz bu... İkinci olarak, firma ya da şirket düzeyinde de temerküz ve az sayıda elde toplanma olayı görülüyordu.» (8)

Ve Lenin'in belirttiği gibi,

> bizzat yoğunlaşma belli bir gelişim derecesine ulaştığı zaman, doğrudan doğruya tekele götürür. Çünkü, yirmi-otuz dev işletme, kendi aralarında kolayca anlaşmaya varabilir. Öte yandan, rekabetin gitgide güçlenmesi de, tekele gidiş eğilimi de bu işletmelerin büyüklüklerinden doğmaktadır.» (9)

Tarihsel süreç içinde tekellerin geçirdiği evreleri yine Lenin şöyle sıralıyor :

> «1. Serbest rekabetteki gelişimin en yüksek noktaya eriştiği 1860-1880 yılları. Tekeller, henüz görülebilir birer embriyondur. 2. 1873 buhranını izleyen ve kartellerin büyük gelişme dönemi olan yıllar; böyle olmakla birlikte, bunlar, henüz istisna halindedir. Kararlı ve sağlam bir durumları yoktur. Henüz geçici bir

nitelik gösterirler. 3. 19. yüzyılın sonundaki yükseliş ve 1900 - 1903 buhranı Bu dönemde, karteller, tüm ekonomik hayatın temellerinden biri haline geliyor. Kapitalizm, emperyalizme dönüşmüştür.» (10)

Rekabetçi kapitalizmin emperyalizm haline dönüşmesiyle, kapitalizm ilerici niteliğini yitirmiş, **tekelci, asalak** ya da **çürüyen, can çekişen** hale gelmiştir.

Emperyalizm aşamasına girilmesiyle birlikte, kapitalizm artık **tekelcidir,** çünkü ; üretimde ve sermayede görülen yoğunlaşma sonucu, ekonomiyi denetimi altına alan tekeller ortaya çıkmıştır ; banka ve sanayi sermayelerinin bütünleşmesi sonucu oluşan malî sermaye temeli üstünde bir malî oligarşi kurulmuştur ; sermaye ihracı ön plâna çıkmıştır ; dünyayı aralarında bölüşen çokuluslu tekelci birlikler kurulmuştur ve dünyanın toprak bölüşümü tamamlanmıştır. (11)

Kapitalizm artık **asalaktır,** çünkü, tekellerin varlığı durgunluğa yol açar, tekel fiatları ilerlemedeki itici unsurları ortadan kaldırır ve bunun sonucu olarak bütün ilerleme durur ; kupon kesmekle geçinen güçlü bir gelir sahibi tabakası ortaya çıkar ; sermaye ihracı «parazitliği» ölçüsüz bir biçimde artmıştır ; «finans kapital özgürlük değil egemenlik ister» ve her çizgide politik reaksiyon emperyalizmin bir özelliğidir ; sömürge ve yarı - sömürgelerin halklarının sömürülmesi «uygar» dünyayı parazit haline dönüştürür. (12)

Ve kapitalizm artık **can çekişmektedir,** çünkü ; kapitalizmin bünyesinden doğan tekelcilik, kendi ölümünü de birlikte getirir. Ve bu sosyalizme geçişin başlangıcı demektir. (13)

II — OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DURUMU

1. 20. YÜZYILA GİRERKEN

Merkezi feodal bir yapıya sahip olan Osmanlı toplumunda, artı - ürün reaya tarafından yaratılıyor ve buna sipahiler aracılığı ile merkezi otorite tarafından el konuyordu. Bu şekilde artı - ürüne dolaylı olarak el konulması, ülkenin ticaret yolları üzerinde olması nedeniyle bu kaynaktan da gelir sağlanması ve devlet gelirlerinin bir bölümünün dış talandan elde edilmesi sınıflararası çelişkilerin olgunlaşmasına engel oluyordu. (14)

Tarım, zanaat ve ticaretin birbirinden ayrılarak belli bir ticarî ve tefeci sermaye birikiminin meydana gelişi, verimli yatırımlara yönelik bilincin oluşumu, serbest işgücünün varlığı ve belirli bir sermayeyi elinde tutup bunu yatırımlara yöneltebilecek burjuvazinin bulunuşu gibi kapitalizme geçişin ön - koşulları niteliğindeki olguların bulunmasına (15) rağmen,

> tefecilik ve ticaret yoluyla meydana gelen nakdî sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi kırda feodal hukuk düzeni, şehirlerde ise lonca sistemini ayakta tutan hukuk düzeni ile önlenmişti.» (16)

Böylece toplumun iç dinamiği, feodaliteden kapitalizme geçiş sürecini uzattı ; bu arada gelişmiş Avrupa kapitalizminin müdahalesi ile Osmanlı İmparatorluğu bir sömürge olma sürecinin içine girdi. Manüfaktür tipi işletmelere sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, 1838 Ticaret Anlaşması ve onu takip eden anlaşmaları imzalayınca daha 1850'lerde batı sanayiinin «açık pazar»ı haline geldi. Bu dönemi Ubicini «Türkiye Mektupları» nda şöyle anlatır :

«Osmanlı İmparatorluğu'nda endüstri eski halinden çok daha düşüktür. Bugün Türkiye ihracatının en büyük kısmı, Avrupa'ya teslim ettiği ve onun da kendisine kullanmak için işlenmiş olarak geri gönderdiği ham maddelerden ibarettir. Bir zamanlar sadece kendi tüketimini karşılamakla kalmayıp, Doğu memleketlerinin bütün pazarlarına ve bir çok Avrupa ülkelerine de mal tedarik etmekte olan, oldukça çok ve oldukça çeşitli mamul madde yapan bir çeşit fabrikalar artık ya tamamen ortadan kaybolmuşlardır ya da tam bir durgunluk içine girmişlerdir.» (17)

Bu arada 1839 Tanzimat ve kapitalizmin çıkarlarına uygun üst-yapı kurumlarının ülkede oluşturulmasını öngören 1856 Islahat Fermanları ile 1880'lerden sonra emperyalist nitelik taşıyacak olan Avrupa sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi hem hızlandırıldı, hem de yasal güvence altına alındı.

İngiltere ve Fransa ile birlikte Çarlık Rusya'sına karşı yapılan Kırım Savaşı Osmanlı maliyesini çok zayıflattı ve bunun sonucu olarak ilk kez 1854 yılında dışarından borç para alındı. Bu yıldan sonra, İmparatorluğun malî yönden de dışa bağımlı hale gelişi ve bağımlı olduğu ülkelerde de kapitalizmin çok güçlü oluşu kaçınılmak bir sonucu ortaya çıkardı ve devlet, Avrupa kapitalist ülkeleri yararına özverilerde bulundu. Çünkü,

«Sermaye ihraç eden ülkeler, hemen her zaman belli bir takım 'avantajlar' elde etme olanağına sahiptir.» (18)

Yabancı sermaye en çok demiryolu yapma ve işletme ayrıcalığı almak için uğraştı. Demiryollarının işlet-

me kârının yüksek oluşu, mal akışını hızlandırması, sermaye ve mal ihracı sağlaması gibi işlevlerinin olması bunun nedenidir. Ülkeye giren yabancı sermayenin nerede ve nasıl çalışacağı üzerinde durmayıp, sadece ayrıcalık sahiplerinin kuracakları şirketlere Osmanlı tabiyetinin verilmesinde ısrar eden hükümet, yabancıların ayrıcalık isteklerine olumlu cevap vermekte gecikmedi ve 1856 yılında bir İngiliz şirketine İzmir - Aydın demiryolu yapımı ve işletmesi için izin verdi. Bunu 1863'de yine bir İngiliz şirketine verilen İzmir - Kasaba hattı ayrıcalığı izledi. Rumeli'de demiryolu ayrıcalıkları 1860'lardan sonra verildi. Daha sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu, demiryolu ayrıcalığı almak isteyen şirketlerin «savaş alanı» haline dönüştü. Ve emperyalistler arası güçler dengesinin durumuna uygun olarak çeşitli yabancı sermaye grupları farklı dönemlerde demiryolu yapma ve işletme ayrıcalıklarını elde ettiler. (19)

1912 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermaye yatırımlarının önemli bir bölümünün demiryollarına yapılmış olduğunu görüyoruz. Diğer yatırımlar ise, ticareti hızlandıracak alanlara ve ham madde kaynaklarına yönelikti. Bu durum çizelge I'den kolayca izlenebilir.

ÇİZELGE I

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye Yatırımları (1912)

(milyon kuruş olarak)

Sektörler	Fransa	Almanya	İngiltere	Diğerleri	Toplam
Demiryolları	2.369	2.273	573	110	5.331
Madencilik	385	21	45	7	358
Bankacılık	320	125	285	90	820
Sanayi	200	100	250	100	650
Diğerleri	507	350	250	200	1.307
TOPLAM	**3.681**	**2.869**	**1.409**	**507**	**8.466**

Kaynak : V. Eldem ; **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, s : 191

Şüphesiz ki, demiryolları kapalı ve durgun tarım ekonomisini canlandırmak ve ticarî faaliyetleri geliştirmek bakımından yararlıdır. Ne var ki,

> demiryolları yapmak, basit, doğal, demokratik, kültürel, uygarlaştırıcı bir girişim gibi görünür... aslında bu girişimleri, binlerce noktadan üretim araçlarının özel mülkiyetine bağlayan kapitalist bağlar, demiryolu yapımını sömürge ve yarı-sömürgelerin bir milyar insanı için, yani dünya nüfusunun yarıdan fazlasını meydana getiren bağımlı ülkelerdeki insanlar için ve 'uygarlaşmış' ülkelerde sermayenin ücretli köleleri için bir zulüm aracı haline getirmiştir.» (20)

Önce borç vererek, sonra yatırımlar yaparak Osmanlı İmparatorluğu'na giren kapitalizm sonucu, genel olarak mevcut ekonomik yapı çöktü. Avrupa sanayi ürünlerinin piyasaya egemen olması ile manüfaktürel üretim gücünü yitirdi. Bu, özellikle dokumacılık iş kolunda görülür. 1900'lere doğru ev dokumacılığı yurt içi tüketimin ancak % 20'sini karşılayacak güçte idi. Anadolu'nun pek çok yerindeki dokuma tezgâhları çalışamaz halde idi. Tüm ülkede 60.000 kişinin çalıştığı halı dokumacılığında üretimin tamamı «The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.»'ye aitti. Saraçlık ve debbağlık iş kolunda 7.133 işyerinde 18.241 kişi çalışmakta idi. Üretim yetersizliği nedeni ile her yıl 400.000 çift ayakkabı ithal ediliyordu. (21)

1850'lerden sonra başlayan sanayi yatırımları da yeterli olmaktan uzaktı ve genellikle bu ;

> «... yeni manüfaktür, kıyılardaki ihraç limanlarında ya da ülkenin iç kısımlarında eski

şehirlerin ve bunların loncalarının kontrolleri dışında kalan noktalarda kurulmuştu.» (22)

1860'ların ortalarında küçük burjuva nitelikli bir bölüm Osmanlı bürokratının öncülüğünde kurulan «Islah-ı Sanayi Encümeni» nin çalışmaları da yeterli olmamıştır. (23) 1880 yılında mevcut 56 büyük işletmenin 17'si kâğıtçılık ve matbaa işleri, 17'si ham ipek imalâtı ve 15'i şekerleme, lokum imalâtı ile uğraşıyordu. İzmir yöresindeki dokuma ve zeytinyağı fabrikaları oldukça ileri bir teknolojiye sahip olmakla beraber yabancıların ve azınlıkların elinde idi. Devlet, genellikle «imalât-ı harbiye» kuruluşlarına sahipti. Madenlerin çoğu yabancı sermayeli şirketler tarafından işletiliyor ve üretim çoğunlukla düşük fiatlar ile ihraç ediliyordu. (24)

2. 20 YÜZYILIN BAŞINDA İMPARATORLUĞUN DURUMU

Avrupa kapitalizminin engellemelerine rağmen, 20. yüzyıl başında Osmanlı küçük burjuvazisi «türkçülük» ve Batı'dan esinlenerek «milliyetçilik» sloganları ile İttihat ve Terakki Partisi'nde birleşti. 1908 eylemini gerçekleştiren parti,

> «...kardeşlik, eşitlik ve özgürlük ortamı içinde, İmparatorluğa bağlı unsurların sanayi ve ticarete atılmalarını teşvik ederek ve eğitime önem vererek ülkenin kurtarılacağına inanmaktadır.» (25)

Şefik Hüsnü'nün belirttiği gibi,

> «...bir orta sınıf örgütü olan İttihat ve Terakki, toplumsal koşulların zorlamasıyla, siyasi

bir parti olarak daha olgun bir duruma gelmeden... iktidar makamına geçmiştir.» (26).

Parti'nin sınıfsal açıdan güçlü bir tabanı olmadığı gerçeği, yöneticiler tarafından da açıkça anlaşılmıştır. Partinin güçlü adamlarından Kara Kemal Bey bu durumu,

> «Avrupa'da hükümetler ya işçiye ya da burjuva tabakalarına dayanırlar. Güç anlarında güvenecekleri toplumsal desteğe sahiptirler. Biz hangi sınıfa dayanacağız? Böyle güçlü bir sınıf Türkiye'de var mı? Bulunmadığına göre biz neden yaratmayalım?» (27).

diyerek açıklamakta, bu sözleri ile etkisi Cumhuriyet döneminde bile görünen yeni bir iktisat politikasının temelini de atmaktadır.

İttihat ve Terakki'nin uyguladığı «Millî İktisat» politikasının iki yapıcısı Selanik iş çevrelerinin ülke ticaretine el koymasını sağlayan Maliye Nazırı Cavit Bey ve milliyetçiliğinin yanı sıra dinsel olgulardan da yararlanan, daha çok örgütleyici olarak çalışan Kara Kemal Bey'dir. Özellikle Kara Kemal Bey'in çalışmaları sonucu eski Ahi teşkilatına benzer bir biçimde esnaf birlikleri oluşturulmuş, küçük zanaatkârların kooperatifler kurması özendirilmiş, yöresel finansman kaynaklarının çalışmaya başlamasına yardım edilmiştir. Bunun yanı sıra, uzun vadeli bir çözüm yolu olarak sanayi yatırımlarının artması amacıyla 1 Aralık 1913'de «Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı» çıkarılmıştır. (28)

Bütün çalışmalara rağmen, Osmanlı sanayinin durumu 1. Paylaşım Savaşına girildiği yıllarda hiç de iç açıcı değildir. 1913 yılında yapılan sanayi sayımı sonuç-

larından öğrendiğimize göre tüm ülkede büyük sayılabilecek 542 iş yeri bulunmaktadır. Bu işyerlerinin % 65.5'i gıda ve dokuma sanayilerinde toplanmıştır. İş yerlerinin % 75.3'ü özel kesime aittir. Sanayide toplam olarak 16.975 kişi istihdam edilmektedir. Çalışanların % 71'i yukarıda sözü edilen iki sektördedir (29).

1. Paylaşım Savaşına girilirken İmparatorluk sanayiinin durumu şöyle özetlenebilir.

1 — Kapitülasyonların olumsuz etkileri ve Avrupa kapitalizminin ezici üstünlüğü karşısında ülke, ham madde ve yiyecek satın alır durumdadır. Temel sanayi mevcut değildir. Yüksek fırın ve metalurji fabrikaları bulunmadığından madeni eşya imalatında hurda demir kullanılmaktadır. Bu nedenle savaş araç ve gereçleri bile dışarıdan sağlanmaktadır.

2 — Sanayi, ulaştırma yetersizlikleri nedeni ile yakın ve ufak pazarlar için tüketim malları üretecek biçimde oluşmuştur. Üretim kapasiteleri düşük ve inorganik çevirici güç kullanımı az olduğu için stok yapabilme olanağı hemen hemen yok gibidir.

3 — Sanayi işyerlerinin % 27'sini bünyesinde toplayan gıda sanayiinde ithalata bağlı kalınmaktadır. Şekercilik ve tahin imalatı için gerekli olan şekerin tümü yurt dışından alınmakta, ayrıca buğday, un, pirinç ve çay ithal edilmektedir. Bu maddeler genel ithalatın parasal tutarının % 20'sini oluşturmaktadır.

4 — Üretilen pamuğun % 80'i yabancı tekeller tarafından ihraç edilmekte, ancak % 20'si iplik olarak işlenerek dokumacılıkta kullanılmaktadır. İhraç edilen pamuk ve yün, yurt dışından iplik, dokuma ve giyim eşyası halinde, işlenerek yüksek fiatlarla İmparatorluğa geri gelmektedir. Bu tür ithalât, genel ithalâtın parasal

tutarının % 19'unu oluşturmaktadır. Ülkede toplam olarak 100.000 iğ vardır. Aynı tarihlerde İngiltere'de 55 milyon, Almanya'da 14 milyon iğ bulunmaktadır.

5 — Ülkede mevcut sermayenin % 85'i yabancılara ve azınlıklara aittir.

İşte, tüm ülkede böylesine geri bir ekonomik yapı egemendir.

İKINCİ BÖLÜM

ÇUKUROVA'DA KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ

I — ULAŞIM

19. yüzyılın ortalarında Çukurova, iç bölgelerle ulaşım olanakları oldukça kısıtlı olan bir yöredir. Bölgenin dağlarla çevrili olması diğer bölgelerle ulaşımı önemli ölçüde etkilemektedir. Denizden yapılan ulaşım ise yeterince liman ve iskele olmaması yüzünden oldukça azdır. Sözü geçen dönemde ulaşım hayvanlarla yapılmakta, tüccarlar deve kervanları ile mal taşımaktadır.

1. İLK GİRİŞİMLER

1850'lerde İngilizlerin pamuk üretimini geliştirmek için Çukurova'ya girmesi, Çukurova'da kapitalist ilişkilerin kurulmaya başlamasının temellerinden birini oluşturur. İngilizler, gereksinim duydukları pamuğun iç bölgelerde de üretilmesi, ürünlerin kolayca ve maliyeti fazla etkilemeyecek biçimde ihraç merkezlerine getirilmesi için bölgede bir ulaşım şebekesi kurmaya çalıştılar. Bilindiği gibi, kâr miktarının yükselmesi üretim yeri ile ticarî merkezler arasındaki «ulaşılabilirlik» ile yakından ilgilidir. Bir başka deyişle ulaşım ile üretim ve ticaret

arasında birbirini süreki tamamlayan, aynı zamanda birbirine bağımlı olarak gelişen bir ilgi vardır.

Bölgedeki ulaşım olanaklarının düzeltilmesi için 19. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli projeler yapılmıştır. Örneğin; 1856'da İngilizler tarafından hazırlanan bir proje, bölgenin doğusunda doğal bir liman olan İskenderun'dan başlayıp Antakya-Halep-Kurna yoluyla Basra'ya ulaşacak bir demiryolu yapımını öngörüyordu. Kâğıt üzerinde kalan bu proje, yine İngilizler tarafından 1898 yılında önerilmiş ancak, o da gerçekleştirilememiştir. (30) İngilizlerin gerçekleşemeyen bir diğer projesi 1870'lerde yapılmıştır. Buna göre, Mersin-Adana -İskenderun-Kilis-Antep-Urfa ve Diyarbakır arasında bir demiryolu yapımı düşünülüyordu. Yine aynı projede, Ankara-Koçhisar-Aksaray-Kozan-Adana arasında da bir hat yapılması öngörülmekteydi. (31)

1880 yılında Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa tarafından hazırlanan ve tüm İmparatorluğun ulaşım durumunu ele alan bir raporda Maraş-Kozan-Adana ve Karataş arasında 87 bin lira sarfıyla 200 kilometrelik bir karayolu yapımı öngörülmektedir. Yine aynı raporda, İzmit'ten başlayıp Bağdat'ta bitecek bir demiryolunun Adana'dan geçmesi planlanmaktadır. (32)

Fakat, bütün çalışmalar çeşitli nedenlerden dolayı gerçekleşememiş ve Çukurova'ya demiryolu ancak 1883 yılında girebilmiştir.

Daha sonra 1909 yılında Amerikalılar tarafından hazırlanan Chester projesinde Adana'ya çok yakın olan Yumurtalık'ta bir liman ve buradan başlayıp Bitlis'te sona erecek bir demiryolunun yapımı öngörülmüştür. Ancak Almanya ile Fransa'nın karşı koyması ve 1. Paylaşım Savaşının çıkması nedeniyle bu gerçekleşememiştir. (33)

2. DEMİRYOLLARININ GELİŞİMİ

A. Adana - Mersin Demiryolu :

Adana-Tarsus ve Mersin arasında bir demiryolu yapımı ve bunun işletilmesi için Ocak 1883'de Mehmet Nahit Bey ve Costaki Theodoridi'ye 99 yıllık bir ayrıcalık tanınmıştır. Ayrıcalık hakkını bu kişilerden satın alan M. le baron Evain de Vandeuvre, 31 Ocak 1885'de 165 bin İngiliz lirası sermayeli bir Osmanlı şirketi kurdu. Şirket, herbiri 20 İngiliz lirası kıymetinde 8.250 hisseden oluşuyordu. Bu hisselerin 2.500 tanesi Fransa'da, 3.500 tanesi İngiltere'de, 1.980 tanesi İstanbul'da ve 270 tanesi Adana-Mersin'de satıldı. (34).

Şirket daha sonra her biri 100 İngiliz lirası değerinde 1.850 tahvil çıkardı ve % 6 faizli olan bu tahvillerin satışından 167 bin İngiliz lirası elde edildi. Gerekli sermayeyi bulan şirket yapım çalışmalarına başladı ve Adana-Mersin demiryolu 2 Ağustos 1886'da işletmeye açıldı. (35)

Demiryolu, işletmeye açılışından itibaren ilk üç-dört yıl zarar etti. 1887'de başlayıp 1890'a kadar süren kuraklık nedeniyle Çukurova'da tarımsal üretim son derece azaldı. Bu nedenle taşınacak mal bulunamadı. Yine 1887 Aralık'ında meydana gelen sel, demiryolunun önemli bir bölümünü tahrip etti. Şirketin sürekli olarak zarar etmesi üzerine 1890 yılı başında toplanan hissedarlar Genel Kurulu'nda, şirketin yönetim merkezinin Londra'dan İstanbul'a alınması kararlaştırıldı. Yeni yönetim, Osmanlı Hükümeti ile yaptığı görüşmeler sonunda, şirketin ödemesi gereken vergilerde önemli indirimler gerçekleştirdi. 1890 yılı ortalarına kadar 6 bin İngiliz lirası borç ödendi ve şirket 1891'de hisse senedi sahiplerine kârdan pay dağıtabilecek duruma geldi. (36).

Şirket 1892 yılında ikinci bir parti tahvil çıkardı. İlk beş yıl % 3, daha sonra % 6 faiz ödenecek olan bu tahvillerden 44.850 İngiliz liralık satıldı. 1896 yılında tüm hisse senetleri İngiliz ve Fransızlar tarafından satın alındı. 1899 yılında yapılan Genel Kurul toplantısında

1. Faiz oranının % 6'dan % 4'e indirilmesi.
2. O zamana kadar ödenmeyen faizlerin % 4'ünün sermayeye eklenmesi,
3. Ayrıcalıklı hisselerin çıkarılması,
4. Kâr bölüşüm kurallarının değiştirilmesi kabul edildi. (37)

Osmanlı İmparatorluğu üzerinde etkin olan emperyalistler arasındaki dengenin değişmesi sonucu, şirket 1906 yılında Almanlar tarafından satın alındı ve 1908 yılında resmen Bağdat Demiryolu'nun bir şube hattı haline geldi. (38) Böylece Alman emperyalizmi Anadolu'da Akdeniz'e açılan bir limana kavuştu.

Kilometre başına düşen gelirin yüksekliği bakımından 1911 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolları arasında birinci sırada bulunan Adana-Mersin demiryolundan sağlanan gelir çizelge II'de gösterilmiştir.

ÇİZELGE II

Adana - Mersin Demiryolu Brüt Geliri

Yıllar	Gelir
1889	234.067 frank
1890	318.453 »
1891	23.911 İngiliz Lirası

Yıllar	Gelir		
1892	22.688	»	»
1893	18.027		»
1894	16.397		
1895	18.794		
1896	17.219		
1897	13.531	»	
1898	486.487	frank	
1899	574.324		
1900	521.925		
1901	471.881		
1902	463.707		
1903	557.875	»	
1904	642.329	»	
1905	620.085	»	
1906	631.340		
1907	772.940		
1908	919.474		
1909	1.060.208		
1910	1.240.300		
1911	1.373.950	»	

Kaynaklar : V. Cuiet ; **La Turquie d'Asie,** s : 20

E.Pech; **Manuel Des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turque,** s: 56

A. Rey ; **Statistique Des Principaux Résultats deI'Exploitation Des Chemins de Fer de I'Empire Ottoman,** 1899, 1911 yılı ciltleri

İşletme masrafları çıktıktan sonra brüt gelirin ortalama % 55 kadarı net gelir olarak kalmaktadır. (39) Bu hatta taşınan mallar konusunda bir sonraki bölümde bilgi verilecektir. Aynı demiryolunda taşınan yolcu sayısının yıllara göre değişimi çizelge III'de izlenebilir.

ÇİZELGE III

Adana - Mersin Demiryolunda Taşınan Yolcu Miktarı

Yıllar	Yolcu
1889	27.804 kişi
1890	38.507
1906	141.858
1908	173.186
1910	295.693
1911	335.349

Kaynaklar V. Cuinet ; **La Turquie d'Asie**, s : 20
A. Rey ; **Statistique...**, 1899 - 1911 yılı ciltleri

B. Bağdat Demiryolu

Avrupa'yı karadan Asya'ya, Hindistan'a bağlayacak bir yolun yapımı, sömürgeci ülkelerin, özellikle İngiltere ve Fransa'nın 1800'lerden beri ilgisini çeken bir olgu idi. 19. yüzyılın başlarında bu yolun yapımı İngiltere'de günün konusu haline gelmiş, bu amaçla bir çok tasarı hazırlanmıştı. Yukarıda sözünü ettiğimiz İskenderun - Basra hattı da bu tasarılardan birinin parçası niteliğindedir. Ne var ki, bütün isteklerine ve çalışmaların rağmen İngiliz kapitalizmi yolun yapımını gerçekleştiremedi.

Yüzyılın sonuna doğru, Alman emperyalizmi Berlin-Bağdat hattını kurmak için girişimlerde bulundu. Kapitalizme, diğer ülkelere oranla geç girdiği için Afrika ve Asya'da kendine yeterli sömürge elde edemeyen Almanya, 1900'lere girerken, Asya-Avrupa arasında bir kavuşma noktası olan Türkiye'yi ve ona bağlı olarak Orta Doğu'yu ele geçirmek amacıyla diğer emperyalistlerle mücadeleye girdi. Alman burjuvazisi, Osmanlı küçük burjuvazisini ve komprador burjuvazisini etkileyerek İmparatorluğu denetimi altına aldı. 1890'da Anadolu'da demir-

yolu yapacak bir Alman şirketi kuruldu. «Le Société du Chemin de Fer d'Anatolie» 1893 yılında Haydarpaşa- Eskişehir-Ankara hattını işletmeye açtı, 1896'da Konya'da ulaşıldı. İstanbul-Konya bağlantısının kurulmasından sonra, Berlin- Bağdat hattı daha bir güncellik kazandı. Bu arada Alman tasarısı Fransızların da desteğini sağladı. Nihayet 18 Mart 1902'de çıkarılan bir fermanla hattın yapımı Almanların ağırlıkta olduğu bir birliğe bırakıldı ; 5 Mart 1903'de de «Bağdat Demiryolu Şirketi» kuruldu.

Demiryolunun yapımına hemen başlandı. Hat, 1904 yazında Konya'dan 200 kilometre uzaklıkta olan Bulgurlu'ya vardı. Ancak daha sonra gerek mali zorluklar, gerekse İmparatorluktaki siyasal olaylar nedeni ile yapım uzun süre aksadı.

Sorunların çözümlenmesi ile 1910 yılında yapıma yeniden başlandı. 1910 ve 1911 yıllarında sadece Adana yöresinde çalışıldı. Adana'dan batıya döşenen demiryolu Bulgurlu'da eski hatla birleşti. 1912'de, doğuya uzayan hat Fırat'a vardı. 1 Kasım 1913'de İskenderun şube hattı tamamlandı. (40)

Askeri öneminin büyük olduğu iddiası ile yapılan bu yol, aslında Almanya'nın «doğuya açılma» politikasının uygulanmasında kullanılan en önemli araçlardan birisi olmuştur.

3. KARAYOLLARININ DURUMU

Demiryolunun yapımına kadar hemen hemen tüm ulaşım karayolu ile yapılmaktadır. 1890 yılında bölgede iki önemli yol bulunmaktadır. Her ikisi de Mersin'den başlayan bu yollardan biri Tarsus-Adana-Misis ve diğeri Silifke ile bağlantıyı sağlamaktadır (41)

Bölgenin, diğer kesimlerle karayolu bağlantısı kapitalist ilişkilerin gelişimine koşut olarak artmıştır. Bu yüzyılın başlarında yapılan yollardan sonra

1 — Adana-Mersin-Silifke,
2 — Silifke-Mut-Karaman-Konya,
3 — Adana-Karataş,

4 — Adana-Misis-Payas-İskenderun bağlantıları kurulmuştur. (42)

4. DENİZ ULAŞTIRMACILIĞI

Çukurova bölgesinde, demiryolu yapımına kadar deniz ulaştırmacılığı ve buna bağlı olarak deniz ticareti oldukça kısıtlıdır. Ancak, bölgede özellikle pamuk üretiminin İngilizlerin denetiminde ve güdümünde olarak artması, bu artış nedeni ile bölgede kaçınılmaz olarak gelişen ticaret ve ithalat-ihracat için tek yolun deniz olması, deniz ulaşımını önemli ölçüde etkilemiş, ulaşımı kolaylaştıracak önlemlerin alınmasına neden olmuştur. Örneğin; 1880 yılında hazırlanan bir «plan»da Mersin, Yumurtalık ve Karataş limanlarının yapımı ve çağın koşullarına uygun hale getirilmesi öngörülmüştür. Bu işlerin gerçekleştirilmesi için de 240 bin liraya yakın para ayrılmıştır (43).

1890'lara doğru demiryolunun etkisiyle Mersin limanı hızla büyümüş ve şehir, bölgenin deniz ulaşımının ve ticaretinin merkezi haline gelmiştir. Deniz ulaşımı ve bununla birlikte gelişen deniz ticareti ağırlıklı olarak yabancıların elindedir. Bunlar arasında İngiliz, Fransız, Rus, Mısır ve Yunan şirketlerine bağlı gemiler ön planda gelmektedir. (44) (Daha çok deniz ticaretini ilgilendiren bu konu hakkında bir sonraki bölümde bilgi verilecektir.)

II — TİCARET

Ulaşım olanaklarının yetersizliği nedeni ile 19. yüzyılın sonlarına kadar Çukurova'nın diğer bölgelerle ticaret yapma olanağı oldukça kısıtlı idi. Bu nedenle, üretilen malların büyük bir bölümü bölgede tüketiliyordu. Pamukçuluğun yeni başladığı 1850'lerde Adana'da,

> «Borsa binası yoktu. Satış muameleleri açıkta yapılırdı. Satıcılar evlerinde çırçırlayıp temizledikleri pamukları sepetler içinde...meydanlığa getirirler ve dua okunduktan sonra satış başlardı.» (45)

Anadolu'nun diğer kesimleriyle olan ticaret kervanlar aracılığı ile gerçekleştirilirdi. Deniz ticareti ise yüzyılın sonlarına değin önemsiz denecek kadar azdı.

İngilizlerin çıkarlarına bağlı olarak tarımının başlaması, daha sonra Adana-Tarsus-Mersin demiryolunun yapımı bölgenin ticaretini önemli ölçüde canlandırmış, bunun sonucu olarak Mersin bir ithalat-ihracat limanı haline gelmiştir. Adana-Mersin demiryolunda taşınan mal miktarını gösteren çizelge IV, bölgede 20 yıl içerisinde pazarlanabilir mal oranının ne denli arttığını bir ölçüde açıklayabilir.

ÇİZELGE IV

Adana - Mersin Demiryolunda Taşınan Mal Miktarı

Yıllar	Mal Miktarı
1889	20.772 ton
1890	36.612
1906	54.267
1908	85.240
1910	129.898
1911	147.563

Kaynaklar : V. Cuinet; **La Turquie d'Asie,** s: 20
A. Rey; **Statistuque...,** 1899 - 1911 yılı ciltleri

Bu çizelgeden anlaşılacağı gibi, 22 yıl içinde taşınan mal miktarı yedi kattan daha fazla artmıştır.

Yörede ticareti hızla gelişmesi sonucu önce Adana Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuş, daha sonra 17 Eylül 1913'de Ticaret Borsası açılmıştır. Borsa pamuk fiatlarının yakından izlenmesi için Liverpool Borsası ile yakın ilişkiler kurmuştur. Adana ve yöresinde ticarete yabancılar ve azınlıklar egemen olduğu için, Borsa'nın 9 kişilik ilk encümeninin 6 üyeliğini ermeni ve rum asıllı tüccarlar almışlardır. (46) Bu, Osmanlı ticaret burjuvazisinin ülke ekonomisinde ne kadar söz sahibi olduğunu göstermeye yetecek; daha 1853'de «Türkiye'de ticareti kimler yönetiyor?» sorusuna,

> «Şüphesiz ki Türkler değil... Büyük limanlarda yerleşmiş olan Rumlar, Ermeniler, Slavlar ve Batılılar bütün ticareti ellerinde tutmaktadırlar.» (47)

şeklinde yanıt veren Engels'i doğrulayacak bir olgudur.

1. İHRACAT

Çukurova'dan Mersin limanı aracılığı ile yapılan ihracatın önemli bir bölümünü tahıllar, pamuk, yün, orman ürünleri, deri vb. hammaddeler oluşturmaktadır. Çizelge V'de bölge ihracatının % 75'ini gerçekleştiren Mersin limanından yapılan ihracatın değer olarak tutarı gösterilmiştir.

ÇİZELGE V
Mersin'den Yapılan İhracat

Yıllar	İhracat
1886	16.568.800 frank
1887	11.767.000
1888	12.630.000
1889	10.402.500
1890	15.230.000

Kaynak : V. Cuinet; **La Turquie d'Asie**, s: 55

1890 yılında Mersin'den yapılan ihracatın mal guruplarına ve ülkelere göre dağılımı çizelge VI'da verilmiştir.

ÇİZELGE VI

1890 Yılında Mersin'den Yapılan İhracatın Dağılımı
(1000 frank olarak)

Ürünler	İngiltere	Avusturya	Fransa	Diğerleri	Toplam
Buğday	140	—	1.840	490	2.470
Çavdar	—	—	506	28	534
Arpa	—	15	506	16	537
Pamuk	450	650	1.800	1.600	4.500
Balmumu	—	60	100	60	220
Reçine	28	—	100	65	193
Yün	25	100	800	225	1.150
Deri	—	—	250	220	470
Pamuk İpliği	60	—	—	1	61
Susam	—	—	880	470	1.350
Afyon	60	—	—	10	70
Diğerleri	150	165	700	2.660	3.675
TOPLAM	913	990	7.482	5.845	15.230

Kaynak V. Cuinet; **La Turquie d'Asie,** s: 54

Aynı yıl Çukurova'nın ikincil derecedeki limanlarından; Taşucu, Anamur, Selendi, Karataş ve Gülnar'dan yapılan ihracatın değeri 5.920.000 franktır. Bunun 2.350.000 franklık bölümünü buğday ve arpa, 1.960.000 franklık bölümünü orman ürünleri oluşturmaktadır. İkincil derecedeki limanlardan yapılan ihracat da eklendiği zaman bölgenin 1890 yılındaki toplam ihracatı 21.150.000 frank değerine ulaşmaktadır. (48)

Çukurova, bir hammade ihracatçısı olma durumunu daha sonraki yıllarda da korumuştur. Alman Konsolosluğu'nun kayıtlarına göre 1913 yılında Mersin'den yapılan ihracatın miktar olarak % 54.4'ünü tahıllar ve un, % 18.6'sını pamuk, pamuk tohumu ve iplik, % 14.4'ünü susam, % 6'sını da orman ürünleri oluşturmaktadır. (49)

2. İTHALAT

Mersin limanından Çukurova'ya ithal edilen mallar arasında mamul maddeler ilk sırayı almakta, bunu yiyecek maddeleri, ağırlıklı olarak tarımsal araçlar ve bazı «lüks» maddeler takip etmektedir. Çizelge VII'de 1886-1890 yılları arasında Mersin limanında yapılan ithalatın parasal değeri gösterilmiştir.

ÇİZELGE VII

Mersin'den Yapılan İthalat

Yıllar	İthalat
1886	14.740.000 frank
1887	9.800.000
1888	9.145.000
1889	7.163.000
1890	8.528.000

Kaynak: V. Cuinet; **La Turquie d'Asie,** s: 57

1890 yılında ithalatın mal guruplarına ve ülkelere göre parasal dağılımı çizelge VIII'den izlenebilir.

ÇİZELGE VIII

1890 Yılında Mersin'den Yapılan İhracatın Dağılımı (1000 frank olarak)

Ürünler	İngiltere	Avusturya	Fransa	Diğerleri	Toplam
Kahve	55	—	200	12	267
Kurşun, bakır vb.	5	50	70	—	125
Demir	200	—	100	4	304
Kağıt	—	125	30	18	173
Kumaş, konfeksiyon	1.940	800	110	500	3.350
Tiftik	20	—	70	65	155
Cam	—	100	40	23	163
Pirinç	25	—	—	135	160
Şeker	—	350	200	32	582
Makinalar	35	2	4	1	42
İlaç	10	15	25	18	68
Diğerleri	180	150	525	2.284	3.139
TOPLAM	2.470	1.592	1.374	3.092	8.528

Kaynak V. Cuinet; **La Turquie d'Asie**, s: 56

1913 yılı kayıtlarına göre yukarıdaki durum pek değişmemiştir. Bu yılda yapılan ithalatın % 39'u yağ, % 13.2'si petrol ve madeni yağ, % 13'ü şeker, kahve, tuz, içki, tütün vb. tüketim malları, % 9.3'ü konserve ve diğer yiyeceklerden oluşmaktadır. Geri kalan ithalatın % 14.2'si cam, kağıt, ilaç, tarım makinaları, tekstil mamulleri, çimento vb.'den ibarettir. (50)

İhracat ve ithalat ile ilgili verilere dikkat edilirse, 1890'da Çukurova'da İngiliz ve Fransız sermayelerinin ağır bastığı kolayca anlaşılır. Bu yıl da demiryolunun iki kapitalist ülkenin denetiminde bulunduğunu unutmamak

gerekir. Başta kısaca belirttiğimiz gibi, özellikle sömürge ve yarı sömürgelere yapılan demiryolları, yeni pazarlar açmada ve sömürgeci ülkeye gerekli hammaddeyi sağlamada önemli bir unsurdur. Çukurova'nın sadece 1890'daki durumu bunu kanıtlamaktadır.

3. TİCARET ALANINDAKİ YABANCI ŞİRKETLER

19. yüzyıla girerken Çukurova'da ticaretin yapısını kısaca da olsa incelerken yabancı sermayeli ticari kurumlara da değinmek yararlı olur. Özellikle pamuk alımsatımı için bir çok şirket Adana, Mersin ve Tarsus'ta şubeler açmıştır. Bunlar arasında Alman, İngiliz ve Fransız şirketleri önemli bir yere sahiptir. Örneğin; Türkiye ile olan ilişkilerin gelişmesi üzerine, meta ihracını artırmak amacı ile Doğuya açılan Alman burjuvazisi 1890 yılında 500.000 mark sermayeli bir örgüt kurmuştur. İstanbul'da sürekli bir sergi ve depo açan «İhraç Birliği» Mersin, İzmir, Beyrut, Şam, Halep, Yafa ve Hayfa'da da şubeler kurmuştur. (51) Alman çıkarlarını gözeten bir diğer örgüt, 1904 yılında kurulan «Deutsch Levantinische Baumwolle Gesellchaft»'tır. Öncelikle Çukurova'da üretilen pamuğun her türlü gözlemini yapmayı amaçlayan bu örgüt, aynı zamanda pamuk ticareti de yapmaktadır.

Demiryolunun yapımından sonra Mersin önemli bir ithalat-ihracat merkezi haline gelince deniz taşımacılığı da kârlı bir alan haline gelmiştir. Daha önceki bölümde söylediğimiz gibi Mersin'de çeşitli uluslara ait gemi acentaları açılmıştır. Deniz yoluyla yapılan ticaretin önemli bir bölümü İngiliz, Fransız, Mısır ve Rum gemicilerinin tekeli altına girmiştir. Osmanlı deniz ticareti filosunun genel olarak yelkenli gemilerden oluşması, yabancıların tekelleşme sürecini hızlandırmıştır. Mersin, Taşucu ve Anamur limanlarına gelen yerli ve yabancı

gemilerin miktarı ile bunların tonajları çizelge IX'da verilmiştir.

ÇİZELGE IX

Çukurova'da Deniz Trafiği (1889 - 1890)

Liman	Yelkenli ve buharlı gemi sayısı		Toplam tonaj	
	Yerli	Yabancı	Yerli	Yabancı
Mersin	595	305	29.453 ton	249.286 ton
Taşucu	250	133	27.807	40.908
Anamur	298	57	13.662	18.339
TOPLAM	1.143	495	70.922	308.533

Kaynak V. Cuinet; **La Turquie d'Asie,** s. 57, 72, 84'den çıkarılmıştır.

20. yüzyıla kadar Fransa ve İngiltere'nin tekelinde olan deniz taşımacılığı, daha sonraki gelişmelerin bir sonucu olarak Almanya'nın eline geçmiştir.

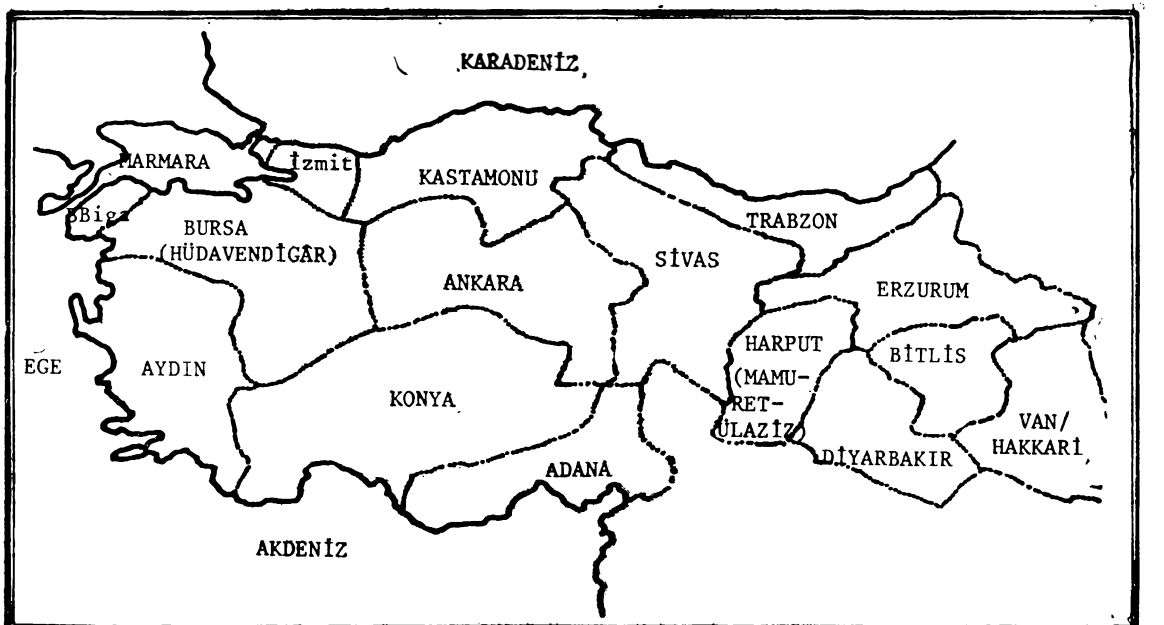

1890 da Anadolu'nun idari bölünümü

III — TARIMDA KAPİTALİST İLİŞKİLERİN GELİŞİMİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda feodal yapının belirleyici olarak sürmesine karşın, Çukurova'da oldukça farklı bir durum mevcuttur. Bu bölgede feodal yapı bir ölçüde kırılmış, kapitalizm daha belirgin hale gelmiştir. Bu dönüşüm içinde ele alınması gereken temel konu, tarımdaki kapitalistleşme sürecidir. Kapitalist üretim biçimine geçiş süreci önce, merkezi otoritenin bölge üzerindeki siyasi denetimini ve bunun sonucu olarak toprak mülkiyetini kaybetmesi ile başlamış ve ardından gelişmiş Avrupa kapitalizminin müdahalesi ile hızlanmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren kapitalist üretim biçiminin kurulması yolunda alınan önlemler ve yapılan girişimler dış dinamiklerin ; sömürgeci ulusların etkisini taşımaktadır. Ancak bu, iç dinamiklerin tümüyle etkisini kaybettiği anlamına gelmez. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında siyasî yönetime sahip olanların bir bölümünün bağımsız bir kapitalist gelişimin sağlanabilmesi için girişimlerde bulunduğunu görmekteyiz. Ne var ki, gerek kapitalistlerle ilişkide bulunanların engellemesi ve gerekse o ana kadar devletin denetiminin ağırlıkla emperyalistlerin eline geçmesi ve model olarak Avrupa kapitalizmin ilk geliştiği ülkelerin alınması, girişimleri daha başından başarısızlığa mahkum etmiştir.

1. ÇUKUROVA'DA TARIMIN GELİŞMESİNİN ANA HATLARI

Çukurova'da kapitalist ilişkilerin yoğunluk kazanması ve gelişmesi pamuk tarımı ve buna dayalı diğer kolların gelişimi ile koşuttur. Daha ileride de görüleceği gibi, 19. yüzyılın ortalarında bölgede feodal mülkiyet

ilişkileri yerini yavaş yavaş kapitalist mülkiyet ilişkilerine bırakmaya başlamıştır. Ancak bu, henüz kapitalizme geçiş için yeterli düzeyde değildir. Bölge çapında «pazar için üretim» olgusu bir ağırlık kazanmamıştır. Ancak, 1860'lardan sonra İngiliz sermayesinin gereksinim duyduğu pamuk için bölgede çalışmalar yapması ile «pazar için üretim» ön plâna çıkmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu, üreteceği malların bir bölümünün hammaddesini sağlayan bir kaynak ve ürünlerin tüketileceği bir pazar olarak ikili bir yapı içinde gören İngiliz papitalizminin yaptığı baskılar sonucu 1862 yılında çıkarılan bir fermanla pamuk üreticilerine geniş haklar tanınmış, teknik malzeme ve bilgi yardımında bulunulmuştur. Bu yıllara kadar ağırlıklı olarak bölgesel gereksinimleri karşılayan pamuğa olan talebin bir anda artması, bölgedeki yapısal değişimi hızlandıran bir etmen olmuştur. Kısa bir süre sonra İngilizlerin pamuk talebini azaltmaları bile gelişmeyi önleyememiş, üretim belli bir sınırın altına düşmemiştir. Hatta, ham pamuğa olan talebin azalması pamuk üretimine bağlı olan sanayiin kurulmasını hızlandırmıştır. Bölgede ilk pamuk temizleme atölyelerinin, iplik ve dokuma fabrikalarının kurulması, 1900'lere kadar süren ve pamuğa olan dış talebin genel olarak çok fazla olmadığı yıllara raslar. Alman emperyalizminin bölgeye girmesi ile pamuk tarımı tekrar canlanmış, üretimde kısa zamanda önemli artışlar olmuştur.

Pamuk tarımının gelişmeye başlamasıyla birlikte bölgeye, çeşitli tarım ve sanayi araçlarının, makinalarının girdiğini görüyoruz. Bu makinaların bir bölümü doğrudan doğruya pamuk üretimi ile ilgilidir. Diğer bir bölümü üretim sonrası uygulanacak işlemler için kullanılacak araçlardan oluşmaktadır. Ancak hangi türden olursa olsun, geniş anlamda tarımın mekanizasyonu İmparatorluk yönetiminden destek görmüştür ; bu araç ve ge-

reçleri ithal edenlere gümrük kolaylıkları sağlanmıştır. Ancak, ticareti elinde tutanlar yabancılar ve azınlıklar olduğu için uygulanan kolaylıklardan en fazla yine bu kesim yararlamıştır. Ticaretin kârlılığı nedeniyle hiç bir zaman için tarımsal araç ve gereç imaline yönelik girişimler olmamıştır.

1876 Hareketinden sonra Osmanlı Devleti içinde yeni bir örgütlenmeye gidilmiş, tarım kesiminde müfettişlikler kurulmuştur. İlkin İstanbul'da kurulan Ziraat Müfettişliği daha sonra Anadolu'ya yayılmış, bu arada Adana'da da bir şube açılmıştır. Bununla bölgede tarımın koordine edilmesi, ürünlerin kalitesinin artırılması için önlemler alınması vb. amaçlanmıştır. (52)

Daha önce sözünü ettiğimiz 1880 tarihli bayındırlık raporunda Çukurova'da bataklıkların kurutulması ve arazi sulama çalışmalarının yapılması için önlemler alınması öngörülmüştür. Buna göre Adana, Tarsus, Kozan, Payas, Mersin ve Silifke yörelerindeki toplam 1.320 bin dönüm bataklık kurutulacaktır. Yine aynı raporda Kozan, Adana ve Mersin ile Silifke ovalarında 3.410 bin dönüm arazinin sulanması için çalışmalara başlanılması tasarlanmaktadır. Burada hemen belirtelim ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisaden geri olduğunu defalarca vurgulayan bu rapor, en sonunda kurtuluşu yabancı sermayenin yardımında görmektedir. Batı egemenliğinden çıkmak için Batıdan yardım istenmektedir. (53)

Bu raporun hazırlanmasından kısa süre sonra 1888 yılında çıkarılan bir kararname ile Adana'da bir «model çiftlik» kurulması kararlaştırılmıştır. Kapitalizmin geliştirilmesine yönelik bu çalışma, özellikle Avrupa sermayesinin önlemesiyle başarılı olamamıştır. 1894 yılında, öngörülen harcamaların % 20'si yapıldığı halde çiftlik daha açılmamıştı. Bundan dört yıl sonra ise,

çiftlikte bir kaç koyun sürüsü, az miktarda kümes hayvanı ve bir kaç ağaçtan başka bir şey yoktu, «göstermelik» olarak pamuk ve çeltik tarımı yapılıyordu. Aynı yıl çıkarılan bir fermanla 10 dönümlük bir dutluk yapılması plânlandı. Bu girişimde, Anadolu'nun bazı yörelerinde binlerce dut ağacı diktirip, ipekçiliği geliştiren ve ipekten aldığı vergi miktarını artıran Duyun - u Umumiye İdaresi'nin etkisi büyüktür. Daha sonraki yıllarda çiftlikte bir tarım okulu açılmak istenmiş, ancak bu bir istek olmanın ötesine gidememiştir. (54)

İmparatorluğun şeker ithalâtının artması üzerine, yerli üretime yönelmek amacı ile, bölgede şeker kamışı ve pancarı ekimi yapacaklara on yıllık vergi muafiyeti tanınmış ; bu amaçla getirecekleri araç ve gereçlerden gümrük vergisi alınmayacağı belirtilmiştir. (55) Fakat bu girişim de başarılı olmamıştır.

Yukarıdaki bir kaç örnekten anlaşılacağı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde bulunanların bir bölümünün ulusal burjuvazi yaratma yolunda aldığı bütün önlemler kâğıt üzerinde kalmıştır. Çünkü önde iki engel vardır ;

1 — Feodal unsurlar,

2 — Avrupa kapitalizmi ve bunlar tarafından yaratılan komprador burjuvazi.

Ulusal burjuvazi yaratma amacına yönelik bütün girişimler bu iki unsur tarafından engellenmekte ya da kendi çıkarları doğrultusunda işler bir hale getirilmektedir. Bunun yanısıra bu duruma gelişte, girişimde bulunanların sorunlara sınıfsal açıdan bakamayışı, bir yarı - sömürge duruma düşüldüğü halde, kurtuluşun yine sömürgeci ve emperyalist güçlerden gelecek yardımda aranması durumu da önemli bir etken olmuştur. (Fransız ve İngiliz sömürüsüne karşı Alman emperyalizmine yakınlık bunun bir somut örneğidir.)

Yabancı sermaye bir kere ülkeye girmiştir. Ve gelişmeyi kendi isteği doğrultusunda yöneltmektedir. Onun isteklerinin doğrultusunda olmayan her girişim gerek siyasi baskılarla, gerekse teknik güç üstünlüğü ile ezilmektedir. Gelişme, ağırlıkla sömürgeci ve emperyalist güçlerin istedikleri doğrultuda ve alanlarda olmaktadır.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak; feodalitenin çöküş sürecinin hızlanmasını sağlayan girişimler ilerici nitelik taşımaktadır ; ancak bu girişimlerde ülke dinamiklerinden çok, dış yönlendiriciliğin ağırlıkta olması, yani girişimlerin bir burjuva demokratik devrimi içeriğinde olmaması, bir başka deyişle gelişimin kendi doğrultusunda yürüyememesi, bugün de içinde bulunduğumuz geri bıraktırılmışlığın kökenini oluşturmaktadır diyebiliriz.

2. TOPRAK DAĞILIMI

Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalış süreci içinde ortaya çıkan iltizam sistemi, tarım yapılan arazinin belirli ellerde toplanmasını hızlandırmıştır. Merkezi otorite adına vergi toplayan mültezimler, miktarı keyfi olarak değişen vergiyi veremeyen köylülerin toprağını elinden almış ve süreç içinde kendi mülkiyetine geçirmişlerdir.

Aslında mülkiyeti merkezi otoriteye ait olan toprağı sadece işleme hakkına sahip olan köylüler, bu işleme hakkından da yoksun kalınca ya köyde kalıp artık tefeci - tüccarların veya toprak ağalarının eline geçen arazide ortakçı, yarıcı olarak çalışmaya başlamış, ya da daha büyük yerleşim yerlerine, kentlere göç ederek proleterleşme süreci içine girmişlerdir.

Toprağın belirli ellerde toplanmasını hızlandıran olgulardan bir diğeri de, tarımın mekanizasyonudur. Bunun yanı sıra yabancı sermayenin etkenliği de önemli

yer tutmaktadır. Özellikle pamuk üretiminin artması için arazi satın alan yabancı şirketler toprakların toplulaşmasına yol açmışlardır.

Sonuç olarak, gerek iç dinamiklerin etkisi, gerekse ağırlıklı olarak yabancı sermayenin doğrultusunda tarımda bir kapitalistleşme sürecinin içine girilmesiyle ;

1 — Küçük tarım işletmelerinin dağılması ve

2 — Sermaye ve üretimin büyük işletmelerde toplulaşması görülmeye başlamıştır.

1912 yılında yapılan tarım sayımının sonuçlarına göre, Adana'da ortalama toprak büyüklüğü 45 dönümdür. İşlenebilir arazinin % 18'i 10 dönümden az, % 31'sı 11 - 50 dönüm arası ve % 46'sı 51 ve daha fazla dönümdür. Yine aynı sayıma göre, işlenebilir arazinin % 32'sinde endüstriyel bitki üretilen Adana, 51 dönümden fazla toprak sahibi olan işletmelerin oran olarak en fazla olduğu iki - üç yöre arasında yer almaktadır. (56)

3. TARIMSAL KREDİLER

Bölgede hem bankalar ve yabancı şirketlerden oluşan örgütlenmiş, hem de tefecilerden oluşan örgütlenmemiş kredi kurumları içiçe geçmiş olarak bulunmaktadır.

İlk guruba giren örgütler arasında Menafi Sandıkları ve Ziraat Bankası önemli bir yer tutmaktadır. Her iki örgütte arazi veya ürün karşılığında kredi vermektedir. Bu nedenle özellikle küçük toprak sahiplerinin bu kurumlardan kredi temin edebilmeleri oldukça zordur. % 9 faizli ve üç ay vadeli olan kredilerden genellikle büyük toprak sahipleri ve tefeciler yararlanmakta ; bunlar aldıkları kredileri çok daha yüksek faiz hadleri ile küçük üreticilere vermektedirler. Ziraat Bankası'nın 1889 - 1903 yılları arasında tüm ülkede açtığı toplam 31 milyon lira kredinin yaklaşık % 7'si Çukurova'ya verilmiştir. (57)

Bunun dışında yabancı şirketler de tarımsal araç satın almak isteyenlere kredi açmaktadır. Örneğin, Deutche Levantinische Baumwolle Geselschaft örgütü 1906 yılında 2 milyon frank tutarında kredi açmıştır. (58)

Bölgede tefecilik oldukça yaygındır. Yukarıda belirttiğimiz gibi bankaların toprak ya da ürün karşılığı kredi vermeleri nedeni ile küçük üreticiler bu kurumlardan yararlanamamakta ve zorunlu olarak tefecilere başvurmaktadırlar. 1890 yıllarında bölgede araştırmalar yapan Vital Cuinet, tefecilerin dört ay vade ile verdikleri borç için en az % 20 faiz aldıklarını, bunun yanı sıra ürünün de % 15'ine el koyduklarını belirtip şunları söylemektedir

> «Bu vilâyette üretimin ve üretim tekniğinin az gelişme göstermesinin nedenlerinden biri de köylüyü kemiren tefeciliktir. Bölgenin nüfusu, gelecek ekimler için hemen hemen hiç stok ayıramıyor. Ve köylüler ekim vakti geldiğinde aynı zamanda bankacılık da yapan bazı rumlardan para almak durumundadırlar.» (59)

Küçük üreticilerin, tefecilerden kredi alması, bir süre sonra kaçınılmaz olarak toprağını kaybetmesi demektir. Çünkü, her hangi bir nedenle köylünün aldığı parayı ödeyememesi durumunda tefeciler, topraklara el koymakta ya da değerinin çok altında bir fiatla satın almaktadırlar. Bir başka şekilde ifade edersek, tefecilik toprakların bir elde toplanmasına yol açan önemli olgulardan biri olma durumundadır.

4. TARIMDA MAKİNALAŞMA

Çukurova'da pamuk tarımının yaygınlık kazanması ile birlikte üretim teknolojisi de gelişti ; tarımda kullanılan araçlarda niteliksel ve niceliksel değişmeler oldu.

Karasabanın yanı sıra buharlı pulluklar, biçer - döğerler vb. kullanılmaya başlandı ve bu makinalaşma kısa zamanda yaygınlık kazandı.

Tarımda makina kullanımına yönelik ilk girişimler 1860'larda oldu ve bu girişimler gümrüklerde vergi bağışıklığı yapılmak suretiyle özendirildi. Ancak, 1865'lerde pamuğa olan dış talebin azalması ile tarımsal makina ithalinde de durgunluk başladı. 1875 yılında yerli çiftçilerden biri, üç demirli denen bir alet imal etti. 1879'da ilk orak makinası ithal edildi, ama bu makina fazla ağır olduğu için kullanılamadı. 19. yüzyılın sonuna doğru tarımda makina kullanılmasına yönelik çalışmalarda yeniden bir hızlanma oldu. İngiliz Konsolosluğunun kayıtlarına göre 1881 yılında Amerika'dan bol miktarda biçer makinaları ve İngiltere'den bir buharlı pulluk, bir biçer - döğer getirildi. 1887'de Amerika'dan alınan biçerlerin sayısı 600'e ulaştı. Ancak, yeterli yedek parçanın olmayışı ve bozulan araçları onaracak teknik elemanların eksikliği nedeniyle bazı araçlar kısa zamanda kullanılmaz hale düştü. 1890 yılında ilk harman makinasının ithalinden sonra, bölgenin tarımsal makinalar açısından iyi bir pazar olduğunu anlayan Amerikan Mc Cormick şirketi Adana'da sürekli bir satış yeri açtı. Bunu, Fiat traktörlerinin Adana ve Mersin'de, Fordson şirketinin Tarsus'ta açtığı şubeler takip etti. (60) 20. yüzyılın başında bölgede kullanılan tarım araçlarının miktarı oldukça arttı. 1892'de 25 olan biçer - döğer sayısı 1905'de 53'e yükseldi, buharlı pullukların sayısı da 1907'de 7'ye çıktı. Novichev'in yaptığı araştırmalara göre 1904'de Çukurova'da en az 1000 hasat makinası, 100 buharlı biçer - döğer, 25 buharlı pulluk ve 85 basit buharlı pulluk bulunmakta idi. (61)

Bölgede tarım makinalarını kullanma eğiliminin artması Amerikan, İngiliz ve Alman şirketleri arasın-

da pazar paylaşımı mücadelelerine neden oldu ; bunun sonucunda Amerikan şirketi biçer makinaları, İngiliz şirketi buharlı pulluk ve biçer-döğer ve Alman şirketi hafif orak makinaları satışlarında tekel haline geldi. Çizelge X'dan görüleceği gibi, büyük kısmı Adana'ya yerleşmiş olan Rum asıllı Tırpani Kardeşler Şirketi tarafından ithal edilen tarımsal araçların değeri oldukça yüksek bir miktara ulaşmaktadır.

ÇİZELGE X

Adana'ya Yapılan Tarımsal Araç İthali

Yıllar	Değer
1895	2.125 İngiliz lirası
1899	8.760 *
1900	7.910
1901	800 *
1902	4.845
1903	2.980 *
1904	2.802 **
1905	11.700 ***

Kaynak D. Quataert ; **Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876 - 1908,** s 167

Açıklamalar * Tamamı ABD'den yapılmıştır.
** 2.402 İngiliz liralık bölümü ABD'den yapılmıştır.
*** 10.200 İngiliz liralık bölümü İngiltere'den yapılmıştır.

Yukarıdaki verilerden anlaşılacağı gibi, tarımsal makinaların kullanımı kısa sürede yaygınlık kazanmıştır. Bu da bölgede kapitalist ilişkilerin ne hızla geliştiğini gösterir kanıtlardan biridir.

5. TARIMSAL ÜRETİM

A. Pamuk Üretimi :

Çukurova'da çok eskilerden beri pamuk üretimi yapıldığı bilinmektedir. Ancak 1820'lere kadar, yapılan üretim sadece bölgesel gereksinimleri karşılayacak düzeydedir. Çok az bir miktar da ihraç edilmektedir. Üretilen pamuk ilkel yöntemlerle temizlenmekte ve eğirilip ip haline getirilmektedir. Daha sonra, bu iplerle evlerde elle çalışan tezgâhlarda kumaş dokunmaktadır. Bu geri teknoloji ile üretilen kumaşların büyük bir bölümü kişisel tüketimi karşılamakta, geriye kalan bir bölüm ise pazara sürülmektedir.

Bölgede pamuk üretimine önem verilmesi 1830'lardan sonra, Çukurova'nın yönetimini ele alan İbrahim Paşa döneminde başlamıştır. İbrahim Paşa, bölgede tarımın gelişmesi için çalışmış, Tarsus'un sulama tasarımını hazırlatmış, Mısır ve Kıbrıs'tan tohumluk getirterek buğday, arpa ve pamuk üretiminin ve kalitesinin artırılmasına uğraşmıştır. Bu çabalar sonucu Çukurova'da 1850'lerde üretilen pamuk miktarı 50.000 balyayı bulmuştur. (62)

Ancak, Çukurova'da pamuğun «altın çağı» 1860'lardan sonra başlar. Büyük sanayi devrimini gerçekleştiren İngiltere, tekstil ürünlerinde tekel gücüne erişmişti. Tekstil sanayiinin temel girdisi olan pamuğun çok önemli bir bölümü Amerika'dan geliyordu. Fakat 1861 yılında Amerikan İç Savaşı'nın başlaması İngiliz tekstil sanayicilerini güç durumda bıraktı. Bunun üzerine, bu sanayicilerin örgütü olan ve 1857 yılında kurulan MCSA (Manchester Cotton Supply Association), yeni pamuk üretim bölgelerinin geliştirilmesi için çalışmalara başladı. Bu amaçla ele ilk alınan bölgeler Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'dur.

MCSA'nın temel amacı İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında daha önceleri de var olan pamuk ve pamuk ipliği ticaretini canlandırmak, üretimin ve kalitenin artmasını sağlamaktır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için önce yoğun bir propagandaya başlandı. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerlikte olan aşar vergisinin kaldırılması için çalışmalara girişildi. Bu çalışmalar sonucu 1862 yılı sonunda çıkarılan bir fermanla pamuk üreticilerine bazı haklar sağlandı. Bunları şöyle sıralayabiliriz

1 — Devlet pamuk üretmek istiyenlere boş miri araziyi hiç bir karşılık olmaksızın verecektir.

2 — Dağıtılan topraklardan beş yıl süre ile hiç bir vergi alınmayacaktır.

3 — Pamuk ihracından alınan vergiler azaltılacaktır.

4 — Pamuk üretiminde ve temizlemesinde kullanılan araç ve gereçlerin ithalinde gümrük vergisi alınmayacaktır.

5 — Üreticilere karşılıksız tohum dağılacaktır. (63)

MCSA iyi kaliteli pamuk yetiştirilmesi için 1864 yılında Mısır'dan binlerce kilo tohumluk getirip Çukurova'daki çiftçilere dağıttı. Ayrıca pamuk üreticilerine çeşitli teknik yardımlar sağladı, tarım uzmanları getirdi.

Bu çalışmaların yanısıra, Osmanlı hükûmeti de pamuk üretiminin artması için çaba harcadı. Örneğin 1864'de Ticaret ve Ziraat Nezareti pamuk üretimi konusunda bir yönetmelik hazırladı ve köylülere dağıttı. İki yıl içinde pamuk üreticilerine 140 ton Amerikan pamuk tohumu verildi.

Ancak, Amerikan iç savaşının bitimiyle birlikte Anadolu pamuğuna olan talep düştü, buna paralel olarak üretime verilen önem de azaldı. Çiftçilere yapılan yardımın büyük bir bölümü kesildi.

Amerikan pamuğunun tekrar piyasaya girmesi ile fiatlar düşmeye başladı. Çizelge XI'den de görüleceği gibi, bu düşüş 19. yüzyılın sonlarında yeniden başlayan pamuk krizine kadar devam etti.

ÇİZELGE XI

Ham Adana Pamuğunun İstanbul'daki Fiatı

Yıllar	Fiat
1876	6.44 kuruş/okka
1880	8.42
1885	6.29
1890	6.09
1895	4.07
1900	5.94
1905	6.14
1908	6.00

Kaynak D. Quataert ; **Ottoman Reform...**, s : 367 - 370.

1900'lere girerken başgösteren dünya pamuk krizi, Çukurova'da pamuğa verilen önemi tekrar artırdı. Bunda Almanya'nın pamuk gereksinimini Çukurova'dan karşılamak istemesinin de önemli bir payı vardır. Almanya kapitalistleşme sürecini İngiltere ve Fransa'ya oranla daha geç tamamlamıştır. Bu nedenle yine bu iki ülke ile karşılaştırıldığında daha az sömürgesi bulunmaktadır. Özellikle Afrika'nın emperyalist güçler tarafından yağlanmasından kendisine yetecek kadar pay alamayan Almanya, **Doğuya açılmak** zorunda kalmıştır. Ve doğuya açılma politikasının uygulanması Osmanlı İmparatorluğu'nun ele geçirilmesi ile başlamıştır. Önce Osmanlı küçük burjuvazisini kendi safına çeken Almanya, kısa bir süre sonra İmparatorluğun bütün denetimini üstüne almıştır. 1900'lerin başında Osmanlı

İmparatorluğu artık Almanya'nın ellerindedir.

Biraz önce belirttiğimiz gibi, Almanya pamuğa olan gereksinimini Türkiye'den karşılamayı amaçlamaktadır. Almanya, bunu gerçekleştirmek için önce Osmanlı hükümetinin pamuk üreticilerini ve üretimini teşvik etmesini sağlamıştır. Osmanlı hükümeti 1900-1904 yılları arasında Çukurova'daki üreticilere binlerce kilo iyi cins tohumluk dağıtmıştır. Bölgedeki üretimin canlanması ile birlikte Almanya pamukçuluğa doğrudan doğruya el koymuştur. Bu amaçla 1904 yılında **Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft** adında bir örgüt kurulmuştur. Bağdat Demiryolu Şirketi'ne bağlı olarak çalışan örgütün amaçlarını,

1 — Üretimin artırılması ve kalitenin yükseltilmesi,

2 — Üreticilerin finansmanının **sağlanması,**

3 — Üreticilere teknik **eğitim verilmesi,**

4 — Üretimin pazarlamasının gerçekleştirilmesi olarak sıralayabiliriz. (64)

Şirket bu amaçlarını gerçekleştirmek için çok boyutlu çalışmalara başladı. Güney Amerika ve Afrika'daki plantasyonlara benzeyen çiftlikler kurmaya çalıştı. Ancak, Osmanlı yasalarının buna olanak tanımayışı üzerine bu girişim sonuçsuz kaldı. Buna karşılık, bölgedeki büyük toprak sahiplerine kapitalist nitelikli çiftlikler kurmaları için yardımlar yapıldı. Çiftçilere ucuz fiatlarla ya da karşılıksız olarak tohumluk dağıtıldı. I. Paylaşım Savaşı öncesi Türkistan'dan 300 ton tohum getirildi. Tarım araçları kullanımının yaygınlık kazanması için üreticilere kredi verildi. Düşük faizli olan krediler hasat kaldırıldıktan sonra ödeniyordu. (65) Örgüt, bu çalışmalarının yanı sıra Adana ovası'nın sulanmasını sağlamak için girişimlerde bulundu. Prusya Çalışma Bakanlığı uzmanları tarafından yürütülen arazi kroki çalışmaları 1913 yılında tamamlandı. 500.000 hektarlık yeni bir alanın pamuk üretimine açılmasını amaçlayan bu girişim I. Pay-

laşım Savaşı'nın başlaması nedeni ile uygulanamadı. (66)

Şirketin çalışmaları sonucu Adana, kısa zamanda bir pamukçuluk deneyim merkezi haline geldi. Özellikle Afrika'dan getirilen sulama uzmanları, tarım mühendisleri ve diğer teknik elemanlar tarafından kurulan **Alman Umur-u İktisadiye Cemiyeti** bölgede pamukla ilgili her tür gelişmeyi Almanya'daki dokuma fabrikalarına bildiren bir kurum niteliğindeydi. (67)

Çizelge XII'den izlenebileceği gibi, Almanya'nın çalışmaları sonunda üretim kısa zamanda büyük miktarda arttı.

ÇİZELGE XII
Çukurova'da Pamuk Üretimi

Yıllar	Üretim *
1884	9.156 ton
1888	3.052
1892	4.142
1897	6.322
1900	7.848
1902	6.322
1904	9.156
1906	11.031
1908	13.952
1910	9.984
1912	25.070
1914	29.430
1915	3.270

Kaynaklar D. Quataert ; **Ottoman Reform...**, s : 290
V. Eldem ; **Osmanlı İmparatorluğu'nun...**, s 84
R. Ogouz ; **Guide Commercial D'Adana**, s 20

Açıklama * Yukarıdaki kaynaklarda balya olarak verilen pamuk üretim miktarları 1 balya = 218 kg. olarak tona çevrilmiştir.

Çukurova'da pamuk üretiminin artışı şimdiye değin görüldüğü gibi, tamamen kapitalist - emperyalist ülkelerin istekleri doğrultusunda olmuştur. Bu nedenle üretim genel olarak ihracata yöneliktir. Çizelge XIII'den görüleceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı pamuk ihracatının miktar olarak % 40 - 60 kadarı Çukurova'dan gerçekleştirilmektedir. Bu ihracat önceleri ağırlıklı olarak İngiltere'ye yönelikken, 1900'lere doğru Almanya'ya yapılmaya başlanmıştır. Örneğin 1914 yılında üretimin yarısı iç tüketime ayrılmış, geri kalan yarısı Almanya'ya ihraç edilmiştir.

ÇİZELGE XIII

Çukurova'dan Yapılan Pamuk İhracatının Miktarı

Yıllar	Çukurova'dan Yapılan İhracat	İmparatorluktan Yapılan İhracat	%
1878	4.320 ton	7.143 ton	60.4
1880	2.900	5.604	51.8
1886	4.250	10.490	40.5
1890	3.000	6.312	47.5
1896	4.005	9.150	43.7

Kaynaklar D. Quataert ; **Ottoman Reforms...**, s 400 - 401.
C. Aybar ; **Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878 - 1913**, s : 62.

Çizelge XIV'de de pamuk ihracatından sağlanan gelir gösterilmiştir. Buradan görüleceği gibi İmparatorluğun toplam pamuk ihracatı gelirlerinin yaklaşık üçte birini Çukurova bölgesi sağlamaktadır.

ÇİZELGE XIV

Çukurova'dan Yapılan Pamuk İhracatının Değeri

Yıllar	Çukurova'dan Yapılan İhracat	İmparatorluktan Yapılan İhracat	%
1880	134.412 lira	289.510 lira	46.4
1886	187.323	528.911	35.0
1889	88.797	500.816	17.7
1895	323.130	562.752	57.4
1899	172.560	507.498	34.0
1905	166.395	512.567	32.4
1907	178.835	608.428	29.3

Kaynaklar : D. Quataert ; **Ottoman Reforms...**, s : 400 - 401
C. Aybar ; **Osmanlı... Ticaret...**, s: 62.

B. Tütün Üretimi :

Çukurova'da pamuktan sonra gelen tarımsal ürünlerden biri tütündür. Yıllık üretim 150 - 200 bin kilogram dolayındadır. Bu üretimin bir bölümü içte kullanılmakta, kalanı Reji İdaresi tarafından ihraç edilmektedir. Çizelge XV'de 1895 - 1900 yılları arasında yapılan ihracat gösterilmiştir.

ÇİZELGE XV

Çukurova'da Tütün İhracatı

Yıllar	Miktar	Değer
1895	—	3.280 İngiliz lirası
1896	160 ton	6.320
1897	77	3.060
1898	—	2.600
1899	—	576
1900	—	1.140

Kaynak : D. Quataert ; **Ottoman Reforms...**, s : 399.

Tütünden elde edilen gelir 1881 Muharrem Kararnamesi gereğince Reji'ye aittir. 1890 yılında Reji'nin Çukurova'dan sağladığı tütün geliri 4 milyon kuruş, ya da yaklaşık olarak 900.000 franktır. Bu gelirin yörelere göre dağılımı çizelge XVI'de verilmiştir.

ÇİZELGE XVI

Çukurova'da Reji'nin Tütün Geliri

Bölgeler	Gelir
Adana	1.500.000 kuruş
Tarsus	800.000
Mersin	555.000
Silifke	400.000
Mut	150.000
Diğer yerler	540.000
TOPLAM	**3.945.000**

Kaynak V. Cuinet ; **La Turquie d'Asie, s : 29.**

C. Meşe Palamutu Üretimi :

19. yüzyılın başlarına kadar, deri terbiyesinde kullanılan palamut özü yurt içinde üretiliyordu. Fakat, yüzyılın başlarından itibaren yabancı rekabetine dayanamayan dericilik gerilemeye başladı. Bunun sonucu olarak palamut özü üreten birçok imalâthane zor duruma düştü. Ayrıca, meşe palamutunun işlenmeden dericilikte ileri olan ülkelere ihraç edilmesi de imalâthaneler üzerinde olumsuz etki yaptı. Bir bölümünün kapanmasına yol açtı. (68)

1850'lerde, Çukurova'dan elde edilen meşe palamutu Trieste ve Marsilya'ya ihraç ediliyordu. (69) Tamamen İngiliz ve Fransızların elinde olan ihracattan sağlanan gelir çizelge XVII'den izlenebilir.

ÇİZELGE XVII

Meşe Palamutu İhracatı

Yıllar	Gelir
1876	4.764 İngiliz lirası
1880	7.911
1886	7.000
1890	30.000
1895	4.700
1898	9.570

Kaynak : D. Quataert ; **Ottoman Reforms...**, s : 406

D. Tahıllar

Tahıl üretimi bölge tarımında önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle makinalı tarımın başlamasıyla tahıl üretimi de artmıştır. İhtiyaç fazlası üretim ihraç edilmektedir. İhracatın çok büyük bir bölümü Fransa'ya yapılmaktadır. İhracatın bir bölümünü Konya'dan gelen tahıllar oluşturmaktadır. (70) Çizelge XVIII'de 1876 - 1907 yılları arasında yapılan toplam tahıl ihracı değer olarak verilmiştir.

ÇİZELGE XVIII

Çukurova'dan Yapılan Tahıl İhracatı

Yıllar	Değer
1876	92.000 İngiliz lirası
1880	293.346
1886	208.750
1890	505.000
1895	227.868
1900	248.242
1905	313.958
1907	157.180

Kaynak : D. Quataert ; **Ottoman Reforms...**, ek : 2/çizelge B.

IV — SANAYİİN GELİŞMESİ

19. yüzyılın ortalarında Çukurova'da manüfaktür niteliğinde bir sanayi vardı. 1852 - 1853 yıllarında bölgeyi dolaşan Langlois'in verdiği bilgilere göre,

> «Adana ilinde 50 pamuk ve 10 keçe imalâthanesi ile 22 basmahane ve 40 masura vardır. Bunlar şirket halinde ve bir Nazır'ın murakabesi altında çalıştırılırlar.» (71)

Çukurova'da pamuk üretiminin yaygınlık kazanması kaçınılmaz olarak temel girdisi pamuk olan sanayiin kurulmasına da yol açmıştır. Ancak hemen belirtelim ki, burada **sanayi** terimi en geniş anlamda kullanılmıştır ve bir kaç işçinin çalıştığı atölyeleri, işyerlerini de kapsamaktadır. Örneğin, pamuk çırçırlama atölyeleri, presleme tesisleri bu kapsam içindedir.

Bölgede pamuğa dayalı sanayiin kurulmasını şöyle izleyebiliriz

1. PAMUK İŞLEME VE DOKUMA SANAYİİ

İlk bölümde belirttiğimiz gibi, kapitalizmin rekabetçi aşamasında en fazla kârı sağlamanın tek yolu üretkenliği artırmak, bir başka deyişle sürekli teknolojik gelişimi sağlamaktır. Pamuğa dayalı sanayilerin ; çırçırlama, presleme, iplik ve dokuma sanayilerinin gelişiminde bu durumun güzel bir örneğini görmekteyiz.

1860'lara kadar pamuk temizleme ve presleme işlemleri son derece ilkel yöntemler ile yürütülüyordu.

> «Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise çekim hayvanları tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinalarında günde ortalama beş, en çok altı kilo temizlenmiş pamuk elde

ediliyordu... Temizlenmiş pamuklar çok ilkel biçimlerde balyalandığı için balyalar standart boy ve ağırlıkta olmuyor, bu yüzden de ihraç edilmek üzere yüklendikleri gemilerde standart balyalardan daha geniş bir hacim ediyorlardı.» (72)

Pamuk işleme sanayiindeki bu geri yapının ortadan kaldırılması yolunda ilk girişimler bir İngiliz tüccarı tarafından yapıldı. Gout adlı tüccar, 1863'de Adana, Mersin ve Tarsus'da üç çırçır fabrikası açtı. Bu fabrikalarda 90 çırçır makinası, iki su cenderesi ve iki su türbünü bulunuyordu. (73) Bu ilk girişimin ardından 1864'de Adana'nın önde gelen tüccarlarından Tırpani Kardeşler buharlı bir çırçır fabrikası açtılar.

Pamuk üretiminin artması, demiryolunun açılması ile ulaşımın kolaylaşması, ticarî ilişkilerin gelişmesi sanayideki gelişmeyi de sürükledi. 1887 yılında Tarsus'da Mavromati ve Şürekası bir iplik fabrikası açtı. 1914 yılında 5000 iğlik kapasitesi olan bu fabrikada 350 işçi çalışıyordu. Fabrikada aynı yıl 7.9 milyon kuruş değerinde 200 ton iplik üretiliyordu. (74)

Bu fabrikanın açılmasından iki sene sonra 9 Kasım 1889 tarihinde yapılan bir sözleşme ile pamuk tüccarlarından Hazar Nişan Efendi'ye Adana vilâyetinde bir dokuma fabrikası kurma ayrıcalığı verilmiştir. Sadece Adana bölgesi için geçerli olan yirmi yıl süreli bu ayrıcalık ile kurulacak fabrikada,

«... envai çuha ve fasone ve kazmir ve envai basma ve hümayun ve Amerikan bezi ve yün ve pamuk ipliği ve tire ve boyalı ve boyasız envai fes»(75)

imal edilecekti.

1890 yılında Adana'da bir askerî giysiler imal eden fabrika, bir çok boya atölyesi, herbirinde 5 makina bulunan 7 çırçır atölyesi bulunmaktadır. Aynı yıl Tarsus'ta da 6 pamuk temizleme atölyesi vardır.

Daha önce Adana'da bir pamuk çırpırlama atölyesi açan Tırpani Kardeşler 1904 yılında da iplik ve dokuma fabrikasını faaliyete geçirdiler. 1914 yılında 310 işçinin çalıştığı bu fabrika 5.850 iğlik kapasitesi ile 7.5 milyon kuruş değerinde 160 ton iplik ve 530.000 metre kumaş üretiyordu. Yine Adana'da açılan bir diğer fabrika, A. Simonoğlu ve Şürekası'na aitti. 1906'da kurulan bu fabrikada 5.200 iğ bulunuyordu. 150 işçinin çalıştığı bu işyerinde 5.4 milyon kuruş değerinde 150 ton iplik ve 470.000 metre kumaş üretilmektedir. 1911 yılında Tarsus'ta açılan bir diğer fabrikanın 10.800 iği bulunuyordu. Rasimbey ve Şürekası tarafından açılan bu fabrikada 480 işçi çalışmaktaydı. Fabrikada yılda 300 ton iplik ve 1.000.000 metre kumaş üretiliyordu. (76)

2. YAĞ SANAYİİ

Osmanlı İmparatorluğunda yağ sanayiinin kurulması için yapılan ilk girişimler İzmir'de yerleşmiş bulunan İngiliz tüccarlarından gelmiştir. Bu sanayiin kârlı olduğunu gören İngiliz kapitalistleri çalışma sahalarını genişleterek, Ege bölgesinin dışına çıktılar. Bu amaçla 1910 yılında merkezi Londra'da olmak üzere «Mersyna Oil Mill Co. Ltd.» kuruldu. Mersin'de pamuk yağı üretmek amacıyla kurulan şirketin sermayesi 14.000 ingiliz lirası idi. 1.400 paya bölünmüş olan sermayenin % 65.7'si Whittall ailesine aitti. 1911 Mayısında şirketin sermayesi iki katına çıkarıldı ve yeni pay senetlerinin yine büyük kısmını alan Whittall ailesi şirketin yönetimindeki

etkinliğini korudu. Mersin Yağ Fabrikası 1931 yılında kapanmıştır. (77)

20. yüzyılın başında ağırlıkla Adana ve Tarsus'da olmak üzere tüm bölgede 450 çırçır makinası, 18.000 iğ, 200 dokuma tezgâhı ve 50 buhar ve gaz motoru bulunmaktadır. Sadece Adana'da 10 değirmen vardır. (78)

Bunların dışında bölgede pek çok deri, boyama atölyeleri de bulunmaktadır. Adana'da Reji İdaresine ait bir tütün fabrikası çalışmaktadır. (79)

3. ÇUKUROVA'DAKİ SANAYİİN GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Şimdiye değin sıraladığımız gelişmelerde dikkate çarpan noktaları şöyle sıralayabiliriz

1 — Sanayiin gelişinde ağırlıklı olarak dış dinamiklerin etkinliği vardır. Kapitalist ülkelerin belirlediği bir çizgide gelişme olmaktadır.

2 — Kurulan sanayi, genel olarak yabancıların ve azınlıkların mülkiyeti ve denetimindedir.

3 — Sanayiin tümü ara ve tüketim malları üretmektedir.

4 — Kullanılan teknolojisinin tamamı dışarıdan gelmektedir.

5 — Özellikle İttihat ve Terakki'nin iktidarda olduğu yıllarda azınlıklar dışında kalan Osmanlı komprador burjuvazisinin bir bölümü de sanayie yönelmiştir.

6 — Kurulan sanayi tek ürüne dayalı niteliktedir.

7 — Sanayiin kurulması sürecinde, tarım proleterlerinin yanı sıra sanayi proleterleri de ortaya çıkmıştır.

V — MADENLER VE MİNERALLERDE YABANCI ETKİNLİĞİ

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti, Maadin Nizamnamesi'nde bazı değişikler yaptı. Bu değişikliklerle, maden ayrıcalığı almak bazı koşullara bağlanmış, toprak mülkiyetinden bağımsız olabilen bir maden işletme hakkı tanınmış, yabancıların maden şirketlerine sadece hissedar olabilecekleri belirtilmiştir. Ancak, 1867 yılında çıkartılan bir diğer nizamname, yabancılara Hicaz arazisi hariç olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğunun her yerinde taşınamaz mülk satın alma hakkını verince, Maadin Nizamnamesi'nde bazı değişiklikler yapma zorunluluğu ortaya çıktı. Bu gerekli değişiklikler 1870 yılında yerine getirildi. Bununla, yabancı gerçek kişilerin «bizzat veya bil iştirak maden imal edebilecekleri» esası kabul edildi. (80)

1870 - 1911 yılları arasında verilen maden imtiyazları çizelge XIX'da gösterilmiştir. Ancak, bu liste madenlerde üretimin kimin tarafından yapıldığını açıkca göstermez ; çünkü, maden ayrıcalıkları satılabilir niteliktedir.

ÇİZELGE XIX

Maden İmtiyazlarının Milliyetlere Göre Dağılımı

Yıllar	Türk	Azınlık	Yabancı	Toplam
1870 - 1879	8	16	24	48
1880 - 1889	4	9	25	38
1890 - 1899	18	13	28	59
1900 - 1911	77	29	32	138
TOPLAM	**107**	**67**	**109**	**283**

Kaynak G. Ökçün : XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları, s : 809.

Açıklama 5 Türk/Azınlık ayrıcalığı Türk,1 Yabancı/Türk ve 7 Yabancı/Azınlık imtiyazı yabancı bölümünde gösterilmiştir.

Elimizde mevcut kaynaklar, ayrıcalıkların ne kadarının Çukurova'ya ilişkin olduğunu açıklamıyor. Ancak, 1900'lerden sonra bölgedeki madenlerin Alman denetiminde olduğu bilinmektedir.

Bölgedeki maden ve yeraltı kaynakları ile ilk ilgilenen Mısırlı İbrahim Paşa, Çukurova'da ve özellikle Toros Dağları'nda bulunan maden yataklarının belirlenmesi için 1836 yılında Avusturya'dan Russegger adlı bir uzman getirmiştir. (81) Yapılan çalışmalar sonucu, yörenin maden yönünden zengin olduğu, önemli demir, bakır, kurşun, gümüş ve linyit rezervlerinin bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Madenlerin işletilmesi için gerekli olan teknolojinin yetersizliği nedeni ile, kaynakların büyük bir kısmı işletilemez durumdadır. Sadece Bereketli Maden ve Bulgar Dağı'nda bulunan gümüş - oksit madenleri Osmanlı hükümetince işletilmektedir. Ancak her iki madende de teknolojik yetersizlikler nedeni ile üretimin yüzeyde yapılması ve zenginleştirilememesi verim düşüklüğüne yol açmaktadır. (82)

Değişik yerlerdeki krom ve Feke'deki kurşun madenleri özellikle 1900'lerden sonra Alman savaş sanayiinin temel girdisini karşılamak amacıyla yabancı sermayedarlar tarafından işletilmiştir. 1907 - 1908 döneminde Çukurova'da, 310 bin kuruş değerinde krom ve kurşun üretimi yapılmış ve tamamına yakın bir bölümü Almanya'ya ihraç edilmiştir. (83)

1. TUZ ÜRETİMİ

Bölgede bulunan Akça Deniz, Hasan Dede ve Bebeli tuzlalarında ilkel yöntemlerle tuz üretimi yapılmaktadır. Yazın yüksek ısı nedeniyle göllerde su azalınca, kenar-

larda biriken tuz tabakaları çevre halkınca toplanırdı. Bu üç tuzladan yılda 2 - 3 milyon kilogram civarında tuz elde edilmektedir.

Bunların yanı sıra, Silifke, Anamur, Ayaş ve Gülnar yörelerinde de tuz ocaklarından üretim yapılmaktadır. Bütün bu işletmelerin gelirleri Duyun-u Umumiye İdaresi'ne aitti. 1890 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi'nin tuzdan sağladığı gelirin yörelere göre dağılımı çizelge XX'de verilmiştir.

ÇİZELGE XX

Duyun-u Umumiye İdaresi'nin Tuz Geliri

Bölge	Gelir
Adana tuzlaları	1.241.472 kuruş
Ayaş	112.356
Silifke	74.254
Anamur	57.559
Gülnar	55.105
Diğer yerler	224
TOPLAM	**1.540.970**

Kaynak V. Cuinet ; **La Turquie d'Asie**, s : 27.

İdarenin tuzdan sağladığı gelir, Çukurova'da değişik kaynaklardan elde ettiği toplam 1.883.713 kuruşluk gelirin % 81.8'ini oluşturmaktadır.

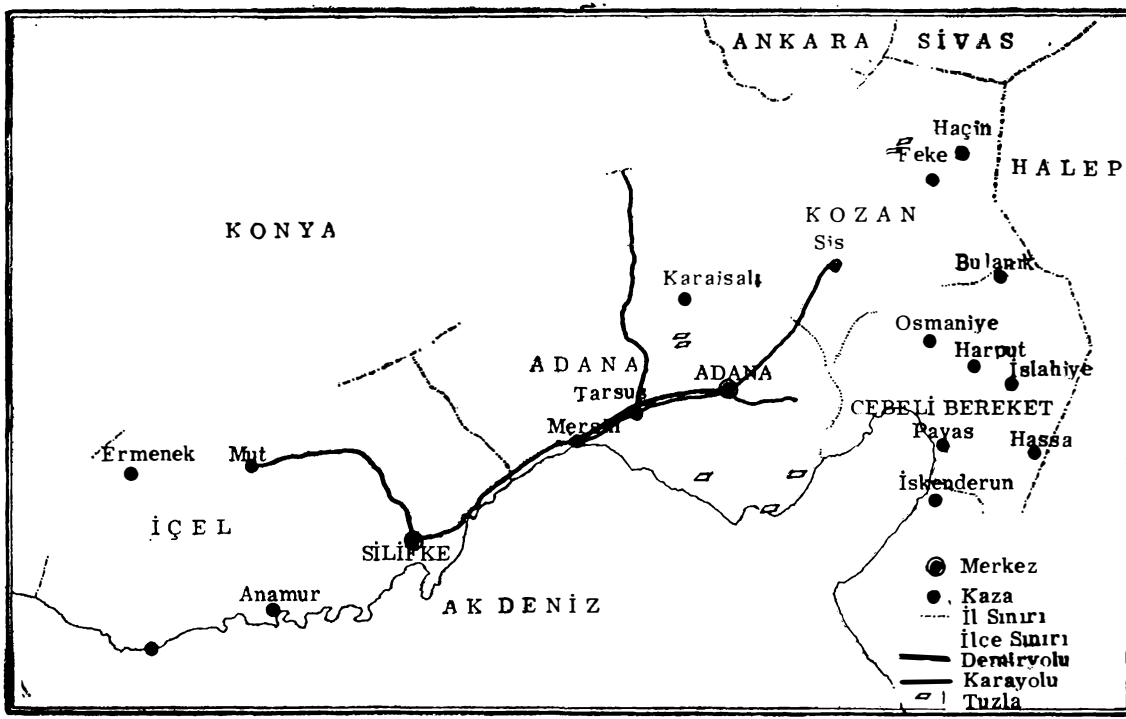
ANKARA
SİVAS
Haçin
Feke
HALEP
KONYA
KOZAN
Sis
Karaisalı
Bulanık
Osmaniye
Harput
İslahiye
ADANA
ADANA
Tarsus
Mersin
ÇEBELİ BEREKET
Payas
Hassa
İskenderun
Ermenek
Mut
İÇEL
SİLİFKE
Anamur
AK DENİZ
Merkez
Kaza
İl Sınırı
İlce Sınırı
Demiryolu
Karayolu
Tuzla

VI — ÇUKUROVA'DA EMPERYALİZMİN ÇIKARLARINI KORUYAN KURUMLAR

Ekonomik bağımsızlığını kaybetme sürecine giren bir ülke zamandaş olarak politik, kültürel, askerî vb. alanlarda da bağımsızlığını kaybetmeye başlar. Bir ülkeyi sömürgeleştirmeye başlayan güç, bu sömürüsünü her alanda pekiştirir. Sömürünün sürekliliğini sağlayacak olan kurumları oluşturur. Sömürgeleştirmeye çalıştığı ülkede en yaygın bir biçimde örgütlenmelere girer.

Çalışmamızın bu bölümünde, Çukurova'da yabancı çıkarlarını koruyan kurumları, örgütleri bir kaç somut örnekle ele alacağız.

1. ÖĞRENİM KURUMLARI

1890 yılında Adana'da toplam olarak 101 okula devam eden 4.000 öğrenci vardır. Çizelge XXI'de bu okulların ve öğrencilerin dağılımı hakkında bilgi verilmiştir.

ÇİZELGE XXI

Çukurova'daki Okullar ve Öğrencilerin Dağılımı

Guruplar	Okul sayısı	Öğrenci sayısı
Müslüman	70	2.000
Ermeni	13	1.000
Rum ve Arap	10	300
Katolik	4	220
Protestan ve Latin	4	200
TOPLAM	101	3.920

Kaynak V. Cuinet ; **La Turquie d'Asie,** s 10 - 12.

Bu okullarda genellikle azınlıkların dillerinde ve fransızca eğitim yapılmaktadır. Ancak burada bir noktaya değinelim ; müslümanların gittiği okulların 68 tanesi ilk okul iken, azınlıklar genel olarak ilk öğrenimin üzerinde eğitim yapan okullara gitmektedir. Azınlıkların devam ettiği okullar Adana, Mersin, Tarsus, Sis ve Haçin'de yoğunlaşmıştır. Bu okulların büyük bir bölümü İngiltere, Almanya, Fransa ve ABD. tarafından mali olarak desteklenmekte ve korunmaktadır. Azınlık okulları aynı zamanda bölgede yapılan hıristiyanlık propagandasının da merkezi olma durumundadır. 20. yüzyılın başlarında Fransa Mersin ve Adana'da, ABD. Mersin, Adana ve Tarsus'ta, Almanya Adana'da bazı okullara hem malî yardımda bulunmakta hem de öğretim üyesi temini gibi konularda yardım etmektedir. Fransa'nın Adana'da dinsel eğitim yapan bir okulu vardır. (84)

Yukarıda sözü geçen ülkelerin hemen hemen tümünün bu okullar dışında, dinsel amaçlı misyonlukları, sağlık kurumları da bulunmaktadır.

2. RESMÎ KURUMLAR

Çukurova bölgesine yatırım yapan sermayedarların çıkarlarını gözetmek ve işlerinde kolaylık sağlamak amacı ile İngiltere, Fransa, Almanya, ABD. ve Rusya çeşitli şehirlerde konsolosluk, konsolos yardımcılığı ve ajanlığı açmışlardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz

İngiltere Mersin'de konsolosluk, İskenderun ve Antakya'da konsolosluk ajanlığı açmıştır. (85)

Fransa Mersin'de konsolosluk, İskenderun ve Adana'da konsolos yardımcılığı ve Antalya ile Antakya'da konsolosluk ajanlığına sahiptir. (86)

Almanya'nın Mersin'de konsolosluk, İskenderun ve Antakya'da konsolosluk ajanlığı vardır. (87)

Çukurova'daki ilk ABD. misyonu 1852 yılında Adana'da açılmıştır. Bu ilk örgütlenmeden sonra 1861'de İskenderun, 1863'de Adana ve 1911'de Mersin'de konsolosluklar açılmıştır. (88) ABD.'nin bölgedeki görevlerinden (!) biri de Ermenilerin korunmasıdır. Bu amaçla çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Örneğin, 1895 yılında çoğunluğu ermenilerden oluşan Tarsus'taki ABD. misyonuna karşı yapılan silahlı eylem üzerine Mersin ve İskenderun önlerine 3 savaş gemisinden oluşan bir ABD. deniz filosu gönderilmiştir. Daha sonra Osmanlı hükümeti üzerine baskı yapılmış ve eyleme katıldığı gerekçesi ile 8 kişinin cezalandırılması sağlanmıştır. (89)

Çarlık Rusya'sının da Mersin'de bir konsolosluğu bulunmaktadır.

3. BANKALAR

Çukurova, kapitalist/emperyalist ülke tüccarlarının en fazla iş yaptığı yörelerden biridir. Tüccarların mali sorunlarının çözümlenmesi amacı ile bölgede bir çok yabancı banka şubeler açmıştır. Bunlardan tesbit edebildiklerimizin bir listesi aşağıda sunulmaktadır

20. yüzyıl başlarında, **Osmanlı Bankası** Adana, Tarsus ve Mersin'de, **Die Deutsche Orientbank** Mersin, Tarsus ve 1909'da Adana'da **La Banque Française de Syrie** Adana ve Mersin'de **Banque d'Athénes** Mersin'de şubeler açmıştır. (90) Bu bankaların temel görevi, bölgedeki tüccarlara destek olmak, alım-satım işlemlerinde komisyonculuk yapmaktır.

Bankaların yanı sıra Fransa, Almanya ve Avusturya Adana, Mersin, İskenderun gibi Çukurova'nın önemli merkezlerinde posta şubeleri açmıştır.

4. DUYUN-U UMUMİYE VE REJİ İDARELERİ

1881 Muharrem Kararnamesi ile kurulan Duyun-u Umumiye İdaresi, Osmanlı İmparatorluğunun bütün kesimlerinde olduğu gibi Çukurova'da da örgütlenmiştir. İdarenin Adana'da bir merkez müdürlüğü, Mersin ve Payas'da şubeleri vardır. Bunun yanında birçok küçük şehirde de örgütlenmeler bulunmaktadır. İdarenin 1890 yılında Çukurova'dan sağladığı gelir 1.883.713 kuruştur. (91)

Ülkede tütün ile ilgili tüm işleri yürüten Reji İdaresi de bölgede yaygın olarak örgütlenmiştir. Adana ve Mersin'de merkez kuruluşları, Tarsus, Sis, Haçin, Payas, Silifke, Gülnar, Anamur, Mut, Ermenek ve çevresinde şube kuruluşları bulunmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi 1890 yılında tüm bölgeden 3.945.000 kuruş gelir sağlamıştır. (92)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL YAPIDAKİ DEĞİŞİMLER

Çukurovam,
Kundağımız, kefen bezimiz.
Kanı esmer, yüzü ak.
Sıcağında sabır taşları çatlar,
Çatlamaz ırgadın yüreği.
Dilerse buluttan ak,
Köpükten yumuşak verir pamuğu.
Külhan, kavgacıdır delikanlısı,
Ünlü mahpusanelerinde Anadolunun
En çok Çukurovalılar mahpustur,
Dostuna yarasını gösterir gibi,
Bir salkım söğüde su verir gibi,
Öyle içten,
Öyle derin,
Türkü söylemek, küfretmek,
Çukurova yiğidine mahsustur...

Ahmed Arif

I — SOSYAL YAPIDAKİ DEĞİŞİMLER

Ağırlıklı olarak İngiliz, Fransız ve Alman sermayelerinin güdümü ve denetimi altında da olsa Çukurova'da kapitalist üretim ilişkilerinin egemen duruma gelişini bir başka deyişle bölgedeki yapısal değişimi buraya değin ekonomik açıdan ele aldık. Ama, aynı gelişim sürecinin bir de sosyal yanı vardır. İşçi sınıfının ortaya çıkışı, köylülükte görülen değişimler, şehirleşme vb. olgular bunun somut göstergeleridir.

1. ŞEHİRLEŞME

Toplumsal yapıdaki değişimi en iyi gösteren olgulardan biri yerleşme merkezlerinde görülen değişimdir. Bu açıdan Çukurova çarpıcı bir örnek niteliğindedir.

1841 yılında birkaç evden oluşan bir köy olan Mersin daha sonra bucak haline gelmiş, 1892'de nüfusu 29. 000 olan bir kente dönüşmüştür. Aynı yıl, şehirde 48 büyük dükkan, 500'de küçük işyeri vardı. Liman faaliyetlerinin artması, demiryolunun açılması, küçük ölçeklerde de olsa sanayi kuruluşlarının ortaya çıkması ile Mersin daha da gelişmiş 1915 yılında 35.000 nüfuslu bir sancak merkezi olmuştur. (93)

Bölgenin bir diğer önemli kenti olan Adana'da hemen hemen aynı hızda bir gelişme göstermiştir. 1826'da 25.000 nüfuslu küçük, «ahşap ve perişan» evlerle dolu, «çamurlu sokaklı» olan Adana, 1875'de 50.000 ve 1915'de 75.000 kişiyi barındıran bir şehirdir. (94)

Kısacası, 1850'lerin iki ufak kasabası, 20. yüzyılın başında binlerce tarım ve sanayi proleterini içeren merkezler olmuştur.

Çukurova'daki çarpık gelişim kapitalizmin gelişimi

ile koşuttur. Bu gelişimde ele alınması gereken temel konuların başında proletaryanın ortaya çıkışı, serpilip büyumesi gelmektedir. Önceleri tarımda başlayan gelişme süreç içinde kaçınılmaz olarak sanayiede geçmiştir. Bir diğer deyişle, proleterleşme tarımda başlamış ve sanayide devam etmiştir.

2. TARIM İŞÇİLERİ

İltizam sisteminin ortaya çıkışıyla, özellikle üzerlerine binen ağır vergi yükü nedeni ile topraklarını kaybetmeye başlayarak ortakçı, yarıcı durumuna düşen, yani yarı-proleterleşen köylüler, o döneme göre «çağdaş» sayılabilecek araç ve gereçlerin kullanıldığı bazı bölgelerde hızla önemlerini yitirmişler ve mal-para ilişkilerinin gelişmesini koşut olarak tarım proleteryası durumuna dönüşmüşlerdir. Bu dönüşümün en hızlı olduğu yörelerden biri Çukurova'dır.

> «Herşeyden önce çok sayıda işçi, dikkatli bakım, gelişkin çalışma araçları, gübreleme ve haşere mücadele tekniklerini zorunlu kılan pamuk üretimi, ortakçılığın ve yarıcılığın giderek yerini tarım işçilerine bıraktığı bir üretim kolu olmuştur. Bu ilk tarım işçilerinin çokluğu tutma diye anılan ve pamuk mevsiminde aileleriyle birlikte Çukurova yöresine inen, başkalarının tarlalarında çapa sallayan pamuk işçileridir.» (95)

Üretim teknolojisinin değişimine koşut olarak, tutmalar azalmaya başlamış, yerlerini geçimini sadece yazları pamuk tarlalarında çalışarak sağlayan işçilere bırakmıştır. Pamuk tarlarlarında çalışacak işçileri bulan aracılara «elçibaşı» denirdi. Genellikle çiftlik sahiplerinin adamı olan elçibaşı kışın köyleri dolaşarak, ya-

zın tarlarlada çalışabilecekleri belirler ve bunları para vererek kendisine bağlardı. Elçibaşılar, tarlalarda çalışmaz ancak işçilerden komisyon alırdı. 1925 yılında yapılan Pamuk Kongresinde sunulan bir raporda elçibaşılar

> «Tarlalarda çalışan bir işçi ekibi içinde, başında şemsiyesiyle, elinde kırbacıyla ve göbeğine kadar uzanan gümüş saat kordonuyla Elçibaşıyı ayırt etmek kolay olur» (96)

diye anlatılmaktadır.

Pamuk tarlalarında belirli bir çalışma süresi yoktu. İşçiler genellikle gün doğuşundan gün batışına kadar, yaklaşık 14-16 saat çalışırlardı. İşçilerin barınacakları yerler yetersizdi ve büyük kısmı akşamları çalıştıkları tarlanın kenarında açıkta ya da çadırda yatardı. Çeşitli hastalıkların, özellikle sıtmanın yaygın olduğu yörede hastalanan işçilerin bakımını sağlayacak en ufak bir kuruluş bile bulunmuyordu.

İşçilerin çalışmasına ilişkin ilk kurallar 1834 yılında Kavalalı İbrahim Paşa tarafından konulmuştur. Bu kurallar ile işçilerin günde kaç defa ve ne yiyeceği belirlenmiş, bunun yanı sıra tarlalardan şehire dönerken soyulan işçilerin gündeliklerini şehirde alması sağlanmıştır. Haftalık ücretini almak için işçiler.

> «... Pazartesi günü öğlene kadar çalışacak, öğleden sonra şehre inerek gündeliğini alacaktı; bu süre için işçilerden para kesilmeyecekti.» (97)

1852 yılında sayıları 50-60 bini bulan işçiler ortalama olarak günde 8 kuruş ücret alırlardı. (98) Bu yüzyılın başlarında Çukurova'ya 100 bin kadar gündelikçi gelmekte idi.

«Bunlara, toplanan pamuğun okkası başına 15 para ödenir ve tecrübeli bir emekçi, günde 15 ilâ 16 saat çalışarak 25 kuruşu zor doğrultur. Bu, bir gündelikçinin kazanabileceği azami paradır ve bu da ürün kaldırma mevsiminde mümkündür. Aynı çağda ve aynı bölgede tahıl işinde çalışan gündelikçiler Nisanla Eylül ayları arasında günde 7 ila 14 kuruş, Mart ayında ise 2 ila 3 kuruş kazanırlar. Bir de çalıştıkları süre boyunca yiyecekleri toprak sahibi tarafından karşılanır. Bu da aşağı yukarı günde 2 kuruş tutar.» (99)

Tarıma makinanın girmesi ile verimlilik artmış, buna karşılık ücretler düşmüştür. Bu arada işsizlerin sayısı da çoğalmıştır.

3. SANAYİ İŞÇİLERİ

Adana-Mersin demiryolunun yapımı, bazı tekstil fabrikalarının açılması, ve pamuğa dayalı diğer sanayilerin ortaya çıkışına koşut olarak, bölgede sanayi proleterleri de görülmeye başladı. Genel olarak önce, geçici işçi olarak çalışmaya başlayan kişiler süreç içinde tam gün ve sürekli olarak çalışan işçi durumuna dönüştü. 1913 yılında Adana'da 5562 işçi bulunmaktadır. Bunların 1362 tanesi büyük sanayide, geriye kalan 4200 tanesi küçük ve orta sanayide istihdam edilmektedir. Aynı yıllarda, madenlerde ve küçük atölyelerde vb. yerlerde çalışanları da katarsak bölgede yaklaşık olarak 10.000 işçi bulunduğu ortaya çıkar.

Elimizde, sanayide çalışan işçilerin gelirlerine ilişkin kesin rakamlar yok. Sadece 1890 yılında tuzlalarda çalışanların 1 okka tuz için 1 para aldıkları bilinmektedir. (100)

4. HALK HAREKETLERİ

Daha önceki bölümde, 1895 yılında Tarsus'daki ABD. misyonuna karşı girişilen bir hareketten ve sonucundan söz etmiştik. Ancak, bu hareketin nedenleri ve niteliği üzerinde elimizde kaynak bulunmamaktadır. Bunun dışında saptayabildiğimiz eylemleri şöyle sıralayabiliriz

1908 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna-Hersek'i ilhak etti. Buna karşılık olarak Avusturya mallarına boykot uygulanmaya başlandı. Almanlar olay karşısında Avusturya'dan yana tavır alınca, bu sefer Almanlara karşı da eylemlere girişildi. Adana'da gösteri yapan Ermeniler bir Alman pamuk iplikhanesini tahrip ettiler. (101)

1908 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir çok bölgesinde meydana gelen grevlerin ikisi Adana'da olmuştur. Eylül ayında iki pamuk fabrikasında işçiler greve gitmiş, işyerlerini işgal etmişlerdir. (102)

SONUÇ

Buraya kadar olan bölümlerde, emperyalizmin Çukurova'ya girişine, Çukurova'da kapitalist ilişkilerin feodal ilişkilerin yerini almaya başlamasına ilişkin verilerin dökümünü yaptık. Çalışmanın sunuş bölümünde belirttiğimiz gibi, amacımız, konunun incelenmesinden tüm ülke için geçerli kuramsal sonuçlar çıkarmak değil. Ayrıca, yöntem açısından böyle bir yaklaşım da yanlıştır. Ancak, ele aldığımız verilerin dökümünden ortaya çıkan bazı sonuçları, sadece Çukurova ile sınırlı kalmak kaydı ile şöyle sıralayabiliriz :

1 — Çukurova'da kapitalizmin gelişmeye başlaması ağırlıklı olarak dış dinamiklerin etkisi ile olmuştur. Kapitalizmin yukarıdan aşağıya örgütlenişi 1850'lerden itibaren başlamıştır. Ancak, bu örgütleniş, kapitalizmin o dönemdeki niteliği çerçevesinde olmuştur.

2 — Feodal yapı devrimci bir girişimle değil, fakat dış güçler tarafından çözülmeye zorlandığı için, tamamıyla ortadan kalkmamıştır. Yine aynı nedenle kapitalist gelişme de çarpık niteliktedir.

3 — Kapitalizmin o dönemdeki konumu gereği, gelişme sürecinde hammadde kaynaklarının denetim altına alınması temel olmuştur.

4 — Süreç boyunca yapılan sermaye ihracı ağırlıklı olarak altyapıya, ilk girdilerin üretimine yöneliktir.

5 — Ekonomik gelişme genel olarak tek bir ürün üzerinde temellenmiştir.

6 — Emperyalizm, çıkarlarını korumak amacı ile yaygın bir örgütlenmeye girmiştir. Bu örgütlenme kültürel ve mali boyutları da içermektedir.

7 — Ekonomik düzendeki değişimlere paralel olarak sınıfsal yapıda da değişiklikler olmuştur. Çoğunluğu tarım işçilerinden oluşan bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştır.

AÇIKLAMALAR

(1) V. I. Lenin ; Seçme Yazılar - Devlet, s : 47

(2) K. Marx-F. Engels; Sömürgecilik Üzerine, s: 8

(3) K. Marx-F. Engels; Sömürgecilik Üzerine, s: 9

(4) K. Marx-F. Engels; Sömürgecilik Üzerine'de şunları yazar : «Burjuvazi, ölümle tehdit ederek, bütün ulusları burjuva üretim biçimini kabule zorlar; o sahte uygarlığı benimsemeleri için baskıda bulunur. Kısacası, kendisine benzeyen bir dünya yaratır kendine.» s: 10.

(5) K. Marx-F. Engels; Sömürgecilik Üzerine, s: 42

(6) K. Marx; Kapital, s: 319

(7) Emperyalizm ve Yeni Sömürgecilik, s: 12 - 13.

(8) M. Dobb; Kapitalizm, Sosyalizm, Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma, s: 29-30.

(9) V. I. Lenin; Emperyalizm, s: 23.

(10) V. I. Lenin; Emperyalizm, s: 28 - 29.

(11) V. I. Lenin; Emperyalizm, s: 111.

(12) V. I. Lenin; Emperyalizm, s: 123 - 124.
V. I. Lenin; Sosyalizm İçindeki Bölünme ve Emperyalizm, s: 7 - 8.

(13) V. I. Lenin; Sosyalizm İçindeki Bölünme ve Emperyalizm, s: 9.

(14) M. Çayan; Bütün Yazılar, s: 347 - 348

(15) M. Çayan; Bütün Yazılar, s: 349 - 351

(16) K. Marx; Kapital, s: 571

(17) Ubicini; Türkiye 1850, s: 355.

(18) V. I. Lenin; Emperyalizm, s: 81.

(19) Bu konuya ilişkin olarak aşağıdaki kitaplara bakılabilir:
Doğan Avcıoğlu; Türkiyenin Düzeni
Tevfik Çavdar; Osmanlıların Yarı - sömürge Oluşu.
Yaqup Karkar; Railway Development in the Ottoman Empire 1856 - 1914.
Orhan Kurmuş; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi.
Bülent Varlık; 19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması.
Stefanos Yerasimos; Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye

(20) V. I. Lenin; Emperyalizm, s: 12.

(21) V. Eldem; Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,

(22) K. Marx; Kapital, s: 572.

(23) 1866 yılında kurulan «İslah-ı Sanayi Encümeni»; mevcut sanayiin korunması amacı ile gümrüklerin artırılmasını, yeni üretim yöntemlerini öğretecek sanayi okullarının açılmasını, sanayi şirketlerinin kurulmasını ve üretimin sergilenmesini öngören kararlar almış, bunların bir bölümünü uygulamıştır. Bu konuya ilişkin olarak bkz :

Nizamettin A. Sav; Sanayi İktisadi ve Türk Sanayii.

(24) G. Ökçün; 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları.

(25) D. Avcıoğlu; Türkiye'nin Düzeni, s: 168.

(26) Ş. Hüsnü; Türkiye'de Sınıflar, s: 243.

(27) T. Çavdar; Osmanlıların Yarı - Sömürge Oluşu, s: 81.

(28) B. Varlık; Türkiye'de Sermayenin Teşviki 1866 - 1976, s: 19 - 22.

(29) T. Tayanç; Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl, s: 29.
V. Eldem; Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s: 125.

(30) T. Çavdar; Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri, s: 84 - 89.

(31) T. Çavdar; Osmanlıların Yarı - Sömürge Oluşu, s: 47.

(32) H. Mutluçağ; Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadi ve Teknik Kalkınma Planı, No: 21, s: 29.

(33) T. Çavdar; Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri, s: 109 - 113.

(34) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 18.

(35) E. Pech; Manuel des Societes Anonymes Fonctionnant en Turquie, s: 54.

(36) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 19.

(37) E. Pech; Manuel des Societes Anonymes Fonctionnant en Turquie, s: 54.

(38) E. Mead Earle; Bağdat Demiryolu Savaşı, s: 124.

(39) E. Pech; Manuel des Societes Anonymes Fonctionnant en Turquie, s: 56.

(40) E. Mead Earle; Bağdat Demiryolu Savaşı, s: 125 - 128.

(41) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 17.

(42) T. Çavdar; Milli Mücadele Başlarken Sayılarla «Vaziyet ve Manzara-i Umumiye», s: 48.

(43) H. Mutluçağ; Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadi ve Teknik Kalkınma Planı, No: 22, s: 53.

(44) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 21.

(45) K. Ener; Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, s: 198.

(46) Ticaret Borsalarımız, s: 3.

(47) K. Marx; Türkiye Üzerine, s: 37 - 38.

(48) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 55.

(49) R. Ogouz; Guide Commercial D'Adana, s: 38 - 39.

(59) R. Ogouz; Guide Commercial D'Adana, s: 39 - 40.

(51) L. Rathmann; Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, s: 58.

(52) D. Quataert; Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908, s: 64 - 68.

(53) H. Mutluçağ; Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadi ve Teknik Kalkınma Planı, No: 21.

(54) D. Quataert; Ottoman Reform and Agriculture in Anatolie 1876-1908, s: 117 - 118.

(55) D. Quataert; Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876 - 1908, s: 310 - 311.

(56) T. Çavdar; Milli Mücadele Başlarken Sayılarla «Vaziyet ve Manzara-i Umumiye», s: 20 - 23.

(57) D. Quataert ; Ottoman Reform and Agriculture in Anatolita 1876 1908, s: 373.

(58) H. Avni Şanda; Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri, s: 91.

(59) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 14.

(60) R. Ogouz; Guide Commercial D'Adana.

(61) Novichev; The Development of the Agriculture in Anatolia, s: 68.

(62) K. Ener; Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, s: 220.

(63) O. Kurmuş; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, s: 82 - 83.

(64) R. Ogouz; Guide Commercial D'Adana, s: 32.

(65) R. Ogouz; Guide Commercial D'Adana, s: 32 - 34.

(66) L. Rathmann; Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, s: 117.

(67) H. Avni Şanda; Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri, s: 91.

(68) O. Kurmuş; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, s: 152.

(69) Ubicini; Türkiye 1850, s: 337.

(70) D. Quataert; Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876 - 1908, s: 207

(71) K. Ener; Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, s: 250.

(72) O. Kurmuş; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, s: 135 - 136.

(73) O. Kurmuş; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, s: 255.

(74) V. Eldem; Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s: 131.

(75) G. Ökçün; 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri, s: 141 - 142.

(76) V. Eldem; Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s: 131.

(77) O. Kurmuş; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, s: 151.

(78) Y. Karkar; Railway Development in the Ottoman Empire 1856 - 1914, s: 136.

(79) V. Eldem; Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s: 133.

(80) G. Ökçün; 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları, s: 808.

(81) K. Ener; Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, s 218.

(82) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 16.

(83) V. Eldem; Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s: 93.

(84) T. Çavdar; Osmanlıların Yarı sömürge Oluşu, s: 89, 91, 102.

(85) T. Çavdar; Osmanlıların Yarı -Sömürge Oluşu, s: 89.

(86) T. Çavdar; Osmanlıların Yarı - Sömürge Oluşu, s: 89.

(87) T. Çavdar; Osmanlıların Yarı - Sömürge Oluşu, s: 95.

(88) N. Suosa; The Capitulary Régime of Turkey, s: 140.
İ. Cem; Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, s: 247.

(89) N. Sousa; The Capitulary Régime of Turkey, s: 145.

(90) V. Eldem; Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi, s: 89.
G. Hugo; Die Asiatische Türkei und die Deutschen Interessen, s: 46.

A. Zarakolu; Cumhuriyetin 50 Yılında Memleketimizde Bankacılık, s: 12 - 13.

(91) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 26 - 27.

(92) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 29.

(93) H. Avni Şanda; Reaya ve Köylü, s: 110 - 111.

(94) K. Ener; Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, s: 194.

(95) K. Fişek; Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı, s: 38 - 39.

(96) H. Avni Şanda; Reaya ve Köylü, s: 119.

(97) H. Avni Şanda; Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri, s: 19.

(98) K. Ener; Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, s: 219.

(99) S. Yerasimos; Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, s: 915.

(100) V. Cuinet; La Turquie d'Asie, s: 28.

(101) L. Rathmann; Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi: 102.

(102) Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi, s: 54.

KAYNAKLAR

AVCIOĞLU, Doğan — **Türkiye'nin Düzeni** (1. cilt)
Bilgi Yayınevi/Ankara - 1971

AYBAR, Celâl — **Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878 - 1913**
T. C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü /Ankara - 1939

CEM, İsmail — **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**
Cem Yayınları/İstanbul - 1972

CUİNET, Vital — **La Turquie d'Asie - Geographie, Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de l'Asie - Mineure** (2. cilt).
Paris - 1891

ÇAVDAR, Tevfik — **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla «Vaziyet ve Manzara-i Umumiye»**
Milliyet Yayınları/İstanbul - 1971

ÇAVDAR, Tevfik — **Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri**
Köz Yayınları/İstanbul - 1974

ÇAVDAR, Tevfik — **Osmanlıların Yarı - Sömürge Oluşu**
Ant Yayınları/İstanbul - 1970

ÇAYAN, Mahir — **Bütün Yazılar**
Evren Yayınları/İstanbul - 1976

DOBB, Maurice — **Kapitalizm, Sosyalizm, Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma**
Doğan Yayınevi/Ankara - 1973

EARLE, E. Mead — **Bağdat Demiryolu Savaşı**
Milliyet Yayınları/İstanbul - 1972

ELDEM, Vedat — **Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi**
Türkiye İktisat Tarihi Semineri/Ankara 1973 teksir

ELDEM, Vedat — **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**
İş Bankası Kültür Yayınları/Ankara - 1970

ENER, Kasım — **Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış**
Berksoy Matbaası/İstanbul - 1964

FİŞEK, Kurthan — **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**
Doğan Yayınevi/Ankara - 1969

GROTHE, Hugo — **Die Asiatische Türkei und die Deutschen Interessen**
Halle a.d.s. - 1913

KARKAR, Yaqup — **Railway Development in the Ottoman Empire 1856 - 1914**
Vantage Press/New York - 1972.

KURMUŞ, Orhan — **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**
Bilim Yayınları/İstanbul - 1974

LENİN, V. I. — **Emperyalizm - Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**
Sol Yayınları/Ankara - 1974

LENİN, V. I. — **Seçme Yazılar**
Gerçek Yayınevi/İstanbul - 1966.

LENİN, V. I. — **Sosyalizm İçindeki Bölünme ve Emperyalizm**
Ulusal Kurtuluş Yayınları/Ankara - 1975

MARX, Karl — **Kapital** (1. cilt/2. kitap)
Odak Yayınları/Ankara - 1974

MARX, Karl — **Türkiye Üzerine - Şark Meselesi**
Gerçek Yayınevi/İstanbul - 1974

MARX, Karl/
F. ENGELS — **Sömürgecilik Üzerine**
Gerçek Yayınevi/İstanbul - 1974

MUTLUÇAĞ, Hayri — **Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadi ve Teknik Kalkınma Planı**
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi/İstanbul - 1969, s: 21 - 23

NOVİCHEV, A. D. — **The Development of the Agriculture in Anatolie** C. Issawi, **The Economic History of the Middle East 1800 - 1914** içinde
Chicago - 1966

ÖKÇÜN, A. Gündüz — **20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk Azınlık ve Yabancı Payları Abanan'a Armağan** içinde.
SBF. Yayını/Ankara - 1969

ÖKÇÜN, A. Gündüz — **19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri**
SBF. Dergisi/Ankara - 1972

PECH, E. — **Manuel des Societes Anonymes Fonctionnant en Turquie**
Paris - 1906

QUATAERT, Donalt — **Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876 - 1908**
University of California - 1973, fotokopi

RATHMANN, Lothar — **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**
Gözlem Yayınları/İstanbul - 1976

REMZİ Ogouz — **Guide Commercial D'Adana**
İstanbul - 1924

REY, Alexis — **Statistique Des Principaux Resultats de l'-Exploitation Des Chemins de Fer de l'Empire Ottoman**
İstanbul - 1899/1911 yılı ciltleri

SAV, Nizamettin Ali — **Sanayi İktisadi ve Türk Sanayii**
Selüloz Basımevi/İzmit - 1950

SOUSA, Nazım — **The Capitulary Rêgime of Turkey - Its History, Origin and Nature**
The John Hopkins Press/Baltimore - 1933

ŞANDA, Hüseyin Avni — **Reaya ve Köylü**
Habora Yayınları/İstanbul - 1975

ŞANDA, Hüseyin Avni — **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri**
Gözlem Yayınları/İstanbul - 1976

ŞEFİK Hüsnü — **Türkiye'de Sınıflar**
Ülke Yayınları/Ankara - 1975

TAYANÇ, Tunç — **Sanayileşme sürecinde 50 Yıl**
Milliyet Yayınları/İstanbul - 1975

UBİCİNİ — **Türkiye 1850** (2. cilt)
Tercüman Yayınları/İstanbul - 1975

VARLIK, Bülent — **19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması**
TİB. Yayınları/Ankara - 1976

VARLIK, Bülent — **Türkiye'de Sermayenin Teşviki 1866 - 1976**
ODTÜ - İFÖD Yayınları/Ankara -1976

YERASİMONS, Stefanos : **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye** (2. cilt)
Gözlem Yayınları/İstanbul- 1975

ZARAKOLU, Avni — **Cumhuriyetin 50 Yılında Memleketimizde Bankacılık**
Türkiye Bankalar Birliği Yayınları/Ankara - 1974

——— — **Emperyalizm ve Yeni Sömürgecilik**
Devrimci Gençlik Yayınları/Ankara - 1976

——— — **Ticaret Borsalarımız**
Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını/Ankara - 1965

——— — **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**
TİB. Yayınları/Ankara - 1976

Ankara/Haziran 1977

Tüm İktisatçılar Birliği, ekonomi biliminin halkımızın kurtuluş mücadelesine yararlı hale getirilmesini savunmaktadır. **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi** çalışması, emperyalizm ile Türkiye arasındaki ilişkilerin bir kesitini ele almaktadır. Bu çalışma, ülkemizde kapitalizmin dışa bağımlı bir şekilde gelişiminin kökeninin incelenmesinde bir kaynak teşkil etmektedir. Çalışmanın halkımızın hakim sömürücü azınlığa ve tüm sömürüye karşı mücadelesinde yararlı olacağına inanıyoruz.

Tüm İktisatçılar Birliği

FİATI : 10 TL.